

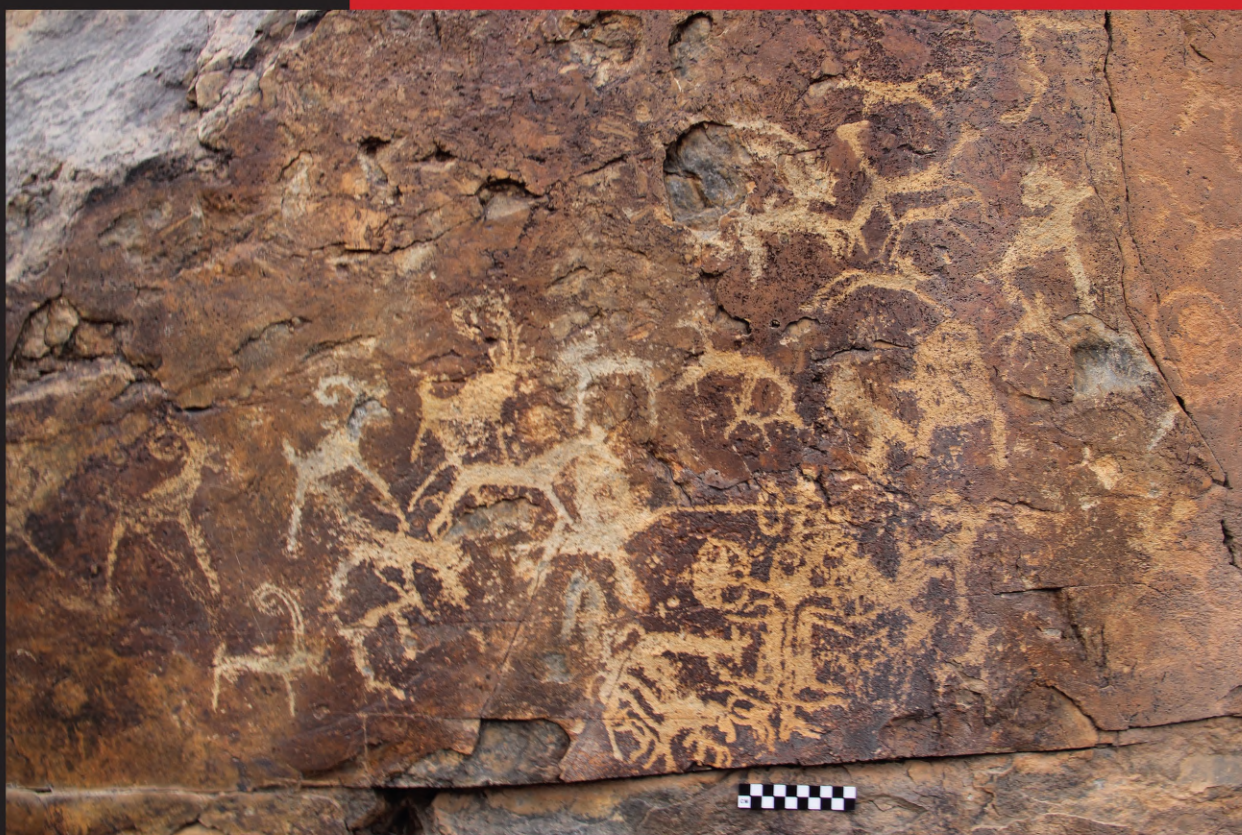
СОЁЛЫН ӨВИЙН ҮНДЭСНИЙ ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE MONUMENTS IN MONGOLIA

ХІ ДЭВТЭР
ЗАВХАН АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

ХІ ДЭВТЭР
ЗАВХАН АЙМАГ

Зохиогч:
Г.АНХСАНАА
Г.ЭНХБАТ

Гэрэл зураг:
Г.АНХСАНАА
Б. ЦОЛМОН

Дизайнер:
П.ЧИНБАТ

Орчуулга:
Ц.ЦОЛМОН

Жолооч:
Б.ЭРДЭНЭЧИМЭГ

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2017,
Соёлын өвийн үндэсний төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2017 by the National Center for Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн үндэсний төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувиран олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн үндэсний төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch@monheritage.mn
Утас: 976-70110877

Боловсрол, Соёл,
Шинжлэх ухаан, Спортын яам

Соёлын өвийн үндэсний
төв

Завхан аймгийн
музей

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	4
Удиртгал	5
Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	16
Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	32
Алдархаан сум	33
Асгат сум	37
Баянтэс сум	39
Баянхайрхан сум	43
Дөрвөлжин сум	48
Завханмандал сум	51
Идэр сум	55
Их-Уул сум	59
Нөмрөг сум	63
Отгон сум	66
Сантмаргац сум	70
Сонгино сум	73
Тосонцэнгэл сум	79
Түдэвтэй сум	82
Тэлмэн сум	86
Тэс сум	89
Улиастай сум	92
Ургамал сум	94
Цагаанхайрхан сум	97
Цагаанчулуут сум	99
Цэцэн-Уул сум	103
Шилүүстэй сум	106
Эрдэнэхайрхан сум	109
Яруу сум	112
Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	117
Товчилсон үгийн тайлал	119
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	120

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУСЯ-ны харьяа Соёлын өвийн үндэсний төв Монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008 оноос төлөвлөн хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд Хэнтий, Сүхбаатар, Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Булган, Өвөрхангай, Дундговь, Төв, Архангай, Завхан, Өмнөговь аймгийн нутагт ажиллаж 3500 орчим дурсгалт газрыг бүртгэн баримтжуулж, холбогдох мэдээллийг Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сан болон нэр дурдсан аймгуудын бүртгэл, мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн үндэсний төв нь олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчлах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цуглуулсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Завхан аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан 11 дэх цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой 209 дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчлан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The National Center for Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture, Science, and Sports, is doing the registration, documentation and inventorying of the historical and cultural immovable properties of Mongolia since 2008. In the framework of this project, the historical and cultural immovable properties at 3500 cultural sites in Khentii, Sükhbaatar, Dornod, Dornogobi, Govisumber, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan, Ovörkhangaï, Dundgovi, Töv, Arkhangaï, Zavkhan, Ömnögovi provinces have registered and documented, and data gathered into the State Database of Registration and Information of Cultural Heritage.

Aiming to raise awareness on historical and cultural immovable properties among the public, the photo catalogs are being published by the National Center for Cultural Heritage that includes the data from the Registration and Information State Database of Cultural Heritage and data collected during the research work. This time, the 11th serial catalog including historical and cultural immovable properties of Zavkhan Province is being introduced to you. For this catalog, 209 sites that historically, culturally, and scientifically valuable in Zavkhan Province were selected, and including their brief descriptions, locations on the map, and the list of immovable properties in each soum of Zavkhan province are attached in this book.

This serial catalog is not dedicated for the academic research, instead it is dedicated to promote public awareness for the better understanding the importance of preserving historical and cultural immovable properties.

Dear readers, if you have any comments, criticisms or any inquiries on the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that by reviewing these serial catalogs, the reader will get the knowledge associated with the historical and cultural immovable properties in Mongolia and would give their contribution to the protection and preservation of immovable properties and passing them to the future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь соёлын биет ба биет бус өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Соёлын биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол соёлын биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Соёлын биет өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл ба түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2014 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш, хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, үл мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэрдундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалаа хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрх зүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол Улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах ... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол Улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол Улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцсоор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн байгалийн өвийн болон соёлын өвийг хамгаалах тухай” конвенцид, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Соёлын биет бус өвийг хамгаалах тухай” конвенцид тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжуудад тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянд, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол Улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол Улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэн, Палеонтологи, геологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Антропологи, Археологийн тэнхим, Улаанбаатарын их сургуулийн Археологийн тэнхим, Ховд их сургууль, Нүүдлийн соёл иргэншлийг судлах олон улсын хүрээлэн зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол Улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш, хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө

дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол Улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг, 2015 онд Бурхан Халдун уул, түүний орчимын тахилга шүтлэгт газрыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Эдгээр дурсгалт газрын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол Улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол Улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,

- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг
- 2011 оны 101 дүгээр тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг дэвсгэрт орших Амарбаясгалант хийдийн хамгаалалтын бүсийг
- 2011 оны 271 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын хамгаалалтын бүсийг
- 2012 оны 104 дүгээр тогтоолоор Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг, Ноён уулын Сүжигтийн ам, Батсүмбэр сумын нутаг, Ноён уулын Зурамт, Журамтын ам, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Балгасан талд орших Хүннүгийн язгууртны дурсгалт цогцолбор газрын хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ.
Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин зүйл болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг

зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол Улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлсэн байна.

Монгол Улсын төрөөс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулъя.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people's lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2014, Mongolia has revised its law on “Protection of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...Immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People's Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the “Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia” was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and

cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has joined in the international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural and Natural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this

article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a National Center for Cultural Heritage thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of “Historical and Cultural Properties of Mongolia” guidebook, specialists and researchers of the National Center for Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties for State, Province” was revised, and “National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage” was implemented in 1998.

Today, the Institute of History and Archeology, the Institute of Paleontology and Geology of Mongolian Academy of Science, the International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, the National Museum of Mongolia, Department of Anthropology and Archeology at the School of Social Science, the National University of Mongolia, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and the “Khovd” university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state and province: “Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the “Law on Protection of Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the “List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People’s Republic Mongolia”, has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties included as statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

Between 1995 and 1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial protection.

The UNESCO World Heritage Committee inscribed the Orkhon Valley Cultural Landscape /2004/, the Petroglyphic Complexes of the Mongolian Altai /2011/, Great Burkhan Khaldun Mountain and its surrounding sacred landscape /2015/ on the World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Many of the historical and cultural immovable properties selected in the state and province protection are existed in the buffer zone of these World Heritage sites in Mongolia.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were

selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Choijin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscripted monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kültegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tövkhön Monastery in Bat-Ölziit soum of Öwörkhangaï province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Töv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Öwör in Burentogtokh soum of Khövsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Töv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzürkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khüree in Kharkhorin soum of Öwörkhangaï province, remains of 2 temples of Khögnö Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Öwörkhangaï, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Öngöt in Altanbulag soum Töv aimag, complex monuments of Ikh Khöshööt in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Öglögchiin Kherem, Rashaan Khad, Üzüür Tsohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Ömnödelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Öndör Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar)
- By the 101st decision of 2011, the protection zone was set up around the monastery Amar bayasgalant in Baruunbüren soum of Selenge province
- By the ... decision of 2011, the protection zone was set up around the Shoroon Bumbagar of Ulaan kherem in Bayannuur soum of Bulgan province
- By the 104th decision of 2012, protection zones were set up around the Sujigtiin am in mountain Noyon in Bornuur soum of Töv province, Zuramt and Juramtyn am in mountain Noyon in Batsumber soum, complex site of Khünnü noble (Xiongnu) in Balgasan tal in Öndör-Ulaan soum of Arkhangai province

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people's worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Choijin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the "Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property" was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the "Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property" was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of "Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property". Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Choijin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People's Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, National Center for Cultural Heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. This project was implemented between 2008 and 2015.

Mongolian Government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent from these illegal activities on historical and cultural immovable properties, it is very important to support local people.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

ЗАВХАН АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДҮРСГАЛЫН ТУХАЙ

Завхан аймаг нь Монгол Улсын баруун хэсэгт, баруун талаараа Ховд, Увс, хойд талаараа ОХУ-ын Тува улс, зүүн талаараа Хөвсгөл, Архангай, урд талаараа Баянхонгор, Говь-Алтай аймгуудтай хиллэн 82,5 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог.

Аймгийн төв Улиастай Улаанбаатар хотоос 1104 км зайтай оршдог. Завхан аймаг нь ардын хувьсгалаас өмнө Засагт хан аймагт харьяалагдаж байгаад 1923 оны сүүлчээр Хантайшир уулын аймаг нэртэй болжээ. БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 02 дугаар сарын 18-ны өдрийн тогтоолоор Хантайшир уулын аймгийг татан буулгаж Завхан аймгийг 21 сум, 209 баг, 12726 өрх, 52300 хүн амтай, 1845.400 малтайгаар байгуулжээ. 1942 онд Гурвансайхан Жаргалант уулын хошуунаас үүссэн Хөхморьт, Дэлгэр, Баян-Уул сумуудыг Завхан аймгийн харьяаллаас шилжүүлсэн байна.

2014 оны байдлаар Завхан аймаг нь Асгат, Баянтэс, Баянхайрхан, Дөрвөлжин, Завханмандал, Идэр, Их-Уул, Нөмрөг, Отгон, Сантмаргац, Сонгино, Тосонцэнгэл, Түдэвтэй, Тэлмэн, Тэс, Улиастай, Ургамал, Цагаанхайрхан, Цагаанчулуут, Цэцэн-Уул, Шилүүстэй, Эрдэнэхайрхан, Яруу гэсэн засаг захиргааны 24 сум, 114 багтай. Тус аймагт нийт 69.7 мянган хүн ам оршин суудагас ихэнх хувь нь халх ястан бөгөөд Ургамал, Дөрвөлжин, Цэцэн-Уул, Сантмаргац, Яруу, Эрдэнэхайрхан, Алдархаан, Сонгино сумдад сартуул, Түдэвтэй, Баянхайрхан, Баянтэс, Асгат сумдад хотгойдууд амьдардаг.

Хангайн нурууны гол оргил Отгонтэнгэр (4031м), түүний салбар Тарвагатай, (3227м) Хуримт, Түдэвтэй, Гурван Халтар, Гялгар, Булнайн (2619м) нуруу, хойд хилийн дагуу Тагнын нурууны салбар уулстай уулархаг нутагтай бөгөөд баруун хэсэг нь гүвээ толгод, гол хөндий зонхилсон хээр тал нутагтай юм. Уулсын хооронд Идэр, Завхан, Тэс, Богдын гол болон Хүнгийн голын өргөн хөндийтэй. Баруун, баруун урд хэсэгт Монголын их элс, Бор хярын элсэн манхнууд 100-200 км үргэлжилдэг. Нийт нутаг дэвсгэр нь өндөр уулын, тайгын, ойт хээр, хээрийн, хуурай цөлжүү хөрстэй, хээрийн олон хэв шинжийн ургамалтай. Эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай бөгөөд 1-р сард -20 -30 хэм хүйтэн, Монголд хамгийн хүйтэн өвөл (Тосонцэнгэлд) -53 хэм хүрч байжээ. 7-р сард +13 +22 хэм дулаан, жилд өндөр уулсаар 400 мм, баруун хэсгээрээ 80-100 мм, ихэнх нутгаар 200-260 мм тунадас унадаг ажээ.

Тус аймаг нь говь, хангай хосолсон нутаг дэвсгэртэй ба 189 гол горхи, 91 нуур, төрөл бүрийн халуун хүйтэн рашаан бүхий 40 гаруй байгалийн үзэсгэлэнт газартай.

БНМАУ-ын АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1973 оны 2 дугаар сарын 27-ны өдрийн 53 дугаар зарлигаар Завхан аймгийг “Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одон”-гоор шагнажээ.

Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Төв Ази судлаач, Оросын нэрт эрдэмтэн Г.П.Потанин 1876-1877 оны үед Баруун Монголоор аялан явахдаа Завхан аймгийн Алдархаан сумын нутаг, Улиастай хотоос зүүн урагш гучаад км-т Богдын голын хойд бэлчир, Бичигтийн булангийн Мөнгөт Хясаа хэмээх газарт гонзгой дөрвөлжин боржин хөшөөний нүүрэн талд дөрвөн хүний дүрс бүхий өвөрмөц хөшөөг үзэж, хуулбар зургийг авч өөрийн бүтээлдээ [1881] нийтэлсэн нь Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг судлах ажлын эхлэл болжээ.

Үүнээс хойш 1892-1893 онд Монгол орноор аялсан Оросын жуулчин А.М.Позднеев одоогийн Шилүүстэй сумын нутагт Дааган дэлийн буган хөшөөдийн цогцолбор дурсгалыг үзэж, гар зураг зургийг бүтээлдээ нийтэлсэн байдаг.

1906-1909 онд Финийн судлаач Гране Монголын орны баруун хойд нутгаар аялахдаа одоогийн Завхан аймгийн нутгаар хөндлөн явж, олон төрлийн дурсгал илрүүлэн олж, газрын зурагт тэмдэглэжээ. Тухайлбал, Цагаан чулуут сумын Төмөртийн хөндий, Шилүүстэй сумын Дааган дэл, Цагаанхайрхан сумын Ширээгийн гол, Отгон сумын Буянт, Шар усны голын бэлчирт орших дурсгалыг тэмдэглэсний дотор хэд хэдэн буган чулуун хөшөө багтана.

1915 онд нэрт монголч эрдэмтэн Б.Я.Владимирцов Тэс сумын төвийн ойролцоо Зүр уулын өмнө этгээдэд Дооно уулын ар суганд Хөндлөн уулын зүүн хойд хормойд орших толгойн оройд давхарлан тогтсон хаднаа бичсэн 25 үсэг-зурлага бүхий түрэг бичээс дөрвөн тамга олж “баатар Ашун...түрэгийн баатар Ашун би бичив. Хавар очлоо би” хэмээн тайлж уншжээ. Үүнээс хойш тус бичээсийг С.Г.Кляшторный, М.Шинэхүү, С.Харжаубай, Л.Болд, Ц.Баттулга нар дахин нягтлан судалж нийтлүүлсэн бөгөөд “Зүрийн овооны түрэг

бичээс” хэмээн судалгааны ном зохиолд нэрлэгдэх болжээ.

1948-1949 онд Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хотын туурийг малтан шинжлэх ажлыг гүйцэтгэсэн ЗХУ-ын ШУА болон Монголын Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнгийн хамтарсан экспедицийн К.В.Вяткина ахлагчтай угсаатны зүйн анги баруун зүг аялахдаа Завхан аймгийн Сонгино сумын төвөөс 10 км зайтай хашлага бүхий 4 хүн чулуу, мөн сумын сумын Улаан хад хэмээх газарт хашлага бүхий 3 хүн чулуу, Цоргын голын хөвөөнд тахилын дөрвөн хашлага байсны нэгэнд хүн чулуу, Сонгино сумын Тариат багийн нутаг Мангины өвөр Баянголын адагийн 3 хүн чулуу, Загастайн голын Улаан эрэг гэдэг газарт (одоогийн Яруу сумын нутаг ?) орших нэгэн буган чулуун хөшөөний товч тодорхойлолт, гэрэл зургийн хамт 1959 онд нийтэлжээ.

1952 онд Зөвлөлтийн археологич Л.А.Евтюхова “Монгол ба өмнөд Сибирь дэх хүн чулуу” хэмээх эрдэм шинжилгээний өгүүлэлдээ манай улсын Увс, Завхан, Өвөрхангай аймгийн нутагт орших 22 хүн чулуун хөшөөний гар зураг, тодорхойлолтыг оруулснаас Завхан аймгийн Улиастайн музейн дэргэдэх Урт булаг, (Баянхайрхан сумын Баян тохойн нэг хүн чулуун хөшөө Г.А), Баянголын зэрэг хүн чулуун хөшөөг А.М.Позднеев, К.В.Вяткина нарын судалгааны хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан бичжээ.

1957 онд археологич Н.Сэр-Оджав Монгол орны археологийн газрын зураг хийх ажил болон БНМАУ-ын түүхийн гурван боть зохиолын эртний хэсгийг бичих бэлтгэлийг хангах ажлын хүрээнд Увс, Завхан аймгуудын ихэнх сумдын нутгаар хайгуул хийж Түрэгийн үеийн урьд өмнө мэдэгдээгүй байсан олон тооны хүн чулуу, Орхоны бичээс бүхий гэрэлт хөшөөг нээж олжээ. Завхан аймгийн Жавхлант сумын 9-р багийн нутаг Хатавчийн ам гэдэг газраас хоёр дөрвөлжин хашлагын урд нар мандах зүг харуулан нэлээд гүнзгий суулган зоосон хоёр хүн чулуу (эмэгтэй хүний), Нөмрөг сумын 6-р багийн нутаг Цоргын эх гэдэг газрын нэг хүн чулууны бүсэнд янз бүрийн хэрэглэл зүүлгэснийг маш сонирхолтой хэмээн онцлон тэмдэглэсэн байна. Тэрээр хожим “Эртний Түрэгүүд” (1970) хэмээх бүтээлдээ Сантмаргац сумын Хөшөө хэмээх газарт 4, Нөмрөг сумын нутаг Цоргын эхэнд 1, Яруу сумын Яруугийн голд 6, Идэр сумын Загастайн бригадын Хатавчийн аманд 2 зэрэг нийт 13 хүн чулуу болон Жавхлант сумын нутаг Буянт голын хойд эрэг Бичигт булан (одоогийн Алдархаан сумын нутагт орших Мөнгөт хясаа хэмээх 4 хүний дүрс зурсан Г.А) хөшөө чулуу зэргийг тодорхойлон оруулсан байдаг.

Мөн 1967 онд Завхан аймгийн Яруу сумын нутаг Бумбатын голын хойд эргийн 3, Түдэвтэй сумын Ар Улаагчиний адаг, Сэтлэх уулын зүүн хажууд 1, Цэцэн-Уул сумын нутаг Мод толгойн өвөрт 1 хүн чулуун хөшөө, Отгон сумын нутаг Төмрийн гол, Гүүшийн ард орших нэг буган чулуу хөшөө зэргийн товч тодорхойлолт, гар зургийн хамт нийтэлжээ.

Археологич Ц.Доржсүрэн Завхан аймгийн Ургамал сумын төв хавь, мөн сумын Гүн нуур, Голын ба Талын улаан зэрэг газраас шинэ чулуун зэвсгийн зүйл олддог тухай тэмдэглэжээ.

Ахмад археологич Х.Пэрлээ 1961 онд “Монгол ард улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон” хэмээх бүтээлдээ МЭӨ III – МЭ VII зууны эцэс хүртэлх үеийн хот, суурины турь, балгасыг хамруулан судалжээ. Зохиолын төгсгөлд “тус зохиолд оролцоогүй манжийн ба он цаг нь мэдэгдээгүй хот суурин, тариалангийн суурин” гэсэн жагсаалтад 210 дурсгалын нэр бичсэнээс 17.Гурван Хар үзүүрийн хавийн гол дээрх хуучин суурины орууд (Завхан Мандал сум, аймгийн төвөөс 18 км), 18.Заргатын (Зараатын) бууцны өмнөх барилгын ор (Завхан Мандал сум, Буурал уулаас зүүнтэй бий), 51.Завхан Цагаан тохойн их хотын ор (Шилүүстэй сум), 70. Байшин булангийн балгас, 94. Завхан гол (1715 оноос манж цэргийн тариа тарьж байсан), 146.Улиастай хот, 157. Борхын хэрэм гэсэн 7 дурсгалын нэр оруулсан байдаг.

1963 онд археологич В.В.Волков ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс зохион байгуулсан Сартуул болон Дөрвөд ястны зохиол, аман аялгууны онцлогийг судлах шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд оролцон Завхан, Увс, аймгийн нутгаар хайгуул судалгааны ажлыг гүйцэтгэх явцдаа Завхан аймгийн Яруу, Чандмань, Завхан Мандал, Ургамал, Сантмаргац, Сонгино сумын нутгаас цөөнгүй хүн чулуун хөшөө олж илрүүлсэн мэдээ байдаг.

1971 онд О.Намнандорж Завхан аймгийн Монгол элсний Өөлдийн худаг нэртэй газраас чулуун зэвсгийн зүйлс олсноо мэдээлсэн байна.

1975 онд Д.Дорж, Э.А.Новгородова нар Цагаан хайрхан сумын нутгаас олдсон морьтой хүн, янгир, тамга тэмдгийн зэрэг цөөн зургийг “Петроглифы Монголии” номондоо нийтэлсэн боловч энэхүү хадны зураг бүхий газар байршил нэр зэргийг тодорхой тэмдэглээгүй байна.

1977 онд биологич Д.Эрэгдэндагва янгирын тархалт ба янгирын дүрст хадны зургийн талаарх товч өгүүлэлдээ тухайн үед мэдэгдэж байсан янгирын зурагтай хад чулуу бүхий нутгийг жагсаан бичихдээ Завхан аймгийн Алдархаан сумын Алдархаан уул, Эрдэнэхайрхан сумын нутаг, Шилүүстэй сумын Ямаатын хад, Битүү бууцны хад, Цагаанчулуут сумын Хүрэмт, Мандал уул зэрэг 4 сумын 6 газрын хадны зурагт янгирын дүрс буйг дурджээ.

1978 онд О.Намнандорж Завхан аймгийн Тэс сумын нутаг Тэсийн голын нэгэн арал дахь “Гандан тэгчилэн хийд”-ийн балгасны ойр орчимд хэдийд барьсан нь тогтоогдоогүй эртний эвдэрхий балгасны турь нэлээд буй хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Үүнийг хожим доктор А.Очир нарын судлаачид шинжлээд хотгойдын дээдсийн үүсгэн байгуулсан суурин байж болно хэмээн үзжээ.

Судлаач С.Харжаубай Их Уул сумын төвөөс баруун хойшоо 3 км орчим Идэр голын баруун талаас түрсэн өндөр хадан хясааг нутгийнхан Бичигт хошуу гэдэг аж. Энд монгол бичээс байсан нь маш их элэгдэн баларч одоо гаргаж уншихад тун амаргүй болжээ. Ерөнхий бичгийн хэв зурлагын байдалд нь үндэслэн XVII зуунаас л цааших үеийн дурсгал бололтой гээд бичгийн хэв нэлээд болхидуу, үсэг нь том, анх хөө юмуу бэхээр бичсэн бололтой хэмээн тайландаа бичжээ.

Оросын археологич В.В.Волков “Оленные камни Монголии” номондоо Монгол орны 14 аймгийн нутгаас олдсон 337 буган чулуун хөшөөг тодорхойлон, фото болон гар зургийн хамт нийтлүүлжээ. Энэхүү бүтээлд Завхан аймгийн Нөмрөг сумын Ялаат нуурын 4, Отгон сумын нутаг дахь 5, Сонгино сумын Айраг нуур багийн 2, Тэлмэн сумын нутаг Шургахын амны 18, Улиастайн төвийн ойролцоо Өгөөмөр багийн 6, Саадаг хайрхан уулын бэлийн 1, Шилүүстэй сумын нутаг Дааган дэлийн 8, Яруу сумын Чандмань төвийн ойролцоох 1 зэрэг 11 газарт орших нийт 44 буган чулуун хөшөө багтжээ.

1982 онд Их-Уул сумын нутагт орших Цэцүүхийн голын тахилын цогцолбор дурсгалыг МЗТСХЭ-ийн бичээс судлалын ангийн археологич Г.Мэнэс, В.Е.Войтов нар малтан шинжилсэн бөгөөд хожим 1999 онд Монгол-Японы хамтарсан судлаачид Цэцүүхийн цогцолбор дурсгалтай танилцах явцдаа урьдын малтлага судалгаагаар илэрч олдоод орхигдсон барилгын дээврийн шавар эдлэлийн хэсгүүдээс руни бичгийн 4 үсэг сийлсэн нөмрөг ваарны хагархай олсон байна. Уг 4 үсгийг уншиж орчин цагийн монгол хэлэнд хөрвүүлбэл “төр (улс)” гэсэн утгыг илэрхийлж байгааг тогтоожээ.

1983 онд МЗТСХЭ-ийн “Хүрэл, төмөр зэвсгийн дурсгал судлах анги”-ийн археологич Д.Цэвээндорж Увс, Завхан, Булган аймгийн нутагт ажилласнаас Завхан аймгийн Баянхайрхан сумын нутгаас хүрэл зэвсгийн үед холбогдох буган чулуун хөшөө, хиргисүүр, хадны зураг, түрэгийн хүн чулуут тахилын онгон болон хөшөө чулуун, олон тооны булш зэрэг олон тооны дурсгал шинээр олж илрүүлсэн бөгөөд Төвд уулын энгэрт орших 20 гаруй булшнаас хоёрыг малтан судалжээ. Мөн тэрээр Баянтэс сумын нутагт 2 хүн чулуу, янз бүрийн хэлбэртэй олон тооны булш, хиргисүүр олж илрүүлэн бүртгэснээс Бүгсийн хөндий болон Билчэрийн үзүүр орчимд 5 булш малтан шинжилэн тайлан бичсэн байна. Тэрээр 1999 онд хэвлүүлсэн “Монголын эртний урлагийн түүх” бүтээлдээ Баянхайрхан сумын нутаг Талын Ухаагийн ац, Дүнгээн уулын Чулуун Хашаат, Түвд уул зэрэг газрын хадны зургуудыг оруулжээ.

1986 онд археологич Д.Баяр Цэцэн-Уул сумаас ирсэн мэдээллийг шалгаж тус сумын нутаг Хүнгүй голын эхэн Нахиугийн манхан хэмээх газар өмнө нь хүмүүс ухаж сүйтгэсэн булшны зүйлсийг (цэрэг эрийн ялтсан хуягийн үлдэгдэл, модон эмээлийн хэсэг, ухмал модон авсны үлдэгдэл, үйсэн саадгийн тасархай, алт шармал араб бичигтэй илдний хугархай, морь малын тоног хэрэгсэл, бусад төмөр эдлэлийн хэсэг, гоёл чимэглэлийн жижиг мөнгөн товруу г.м) цуглуулан, тодорхойлолт бичин баримтжуулахын зэрэгцээ зам дагуух археологийн дурсгалуудыг бүртгэж авчээ. Тухайлбал: Янживын шил хэмээх газарт 3 хүн чулуу бүхий 4 хашлага чулуу, мөн тэндээс зүүн тийш орших Оросын хар үзүүрт байх хүн чулуу, хашлага зэргийг тэмдэглэжээ. Эдгээрээс гадна нутгийн ардуудаас аман мэдээ цуглуулсан байна.

1987 онд Зөвлөлтийн археологич Ю.С.Худяков Завханы нутгаас нэлээд тооны археологийн дурсгалуудыг илрүүлэн олж бүртгэсэн байна. Тухайлбал, Баян-Тэс сумаас хойш 15 км-т орших Улаан үзүүр хэмээх газраас 13 дурсгал илрүүлснээс 21 зэл чулуу бүхий 3 хашлага чулуун байгууламжийг, мөн сумын төвөөс

13 км-т, Тэсийн голын баруун эрэгт орших Хөшиг уулын бэлээс нийт 26 дурсгал олсны 13 хашлага чулуун байгууламжийг, мөн Хөндий гэдэг газарт 4 байгууламж илрүүлснээс 6 зэл чулуу бүхий нэг дөрвөлжин хашлагыг, Арц уулнаас мөн нэг зэргийг бүртгэн тэмдэглэж, дэвсгэр зургийг зурсан байна.

1988 онд МЗТСХЭ-ийн хүрэл ба төмөр зэвсгийн түрүү үеийн дурсгал судлах ангийн археологичид Завхан аймгийн Тосонцэнгэл сумын ойролцоо 5 хиргисүүрийг малтан шинжилсэн нь манай улсын нутагт энэ төрлийн дурсгалыг малтан шинжилсэн анхны тохиолдол болжээ. Эдгээр хиргисүүрийн хоёр нь гадуураа дөрвөлжин хүрээтэй, дөрвөн буландаа жижиг дараастай, бусад нь хүрээгүй байсан ба гурваас нь оршуулгын шинж тэмдэг илэрсэн бол хоёрыг нь тахилгын байгууламж бололтой хэмээжээ. Бүх хиргисүүр нь маш их тоногдсон учир оршуулгын зан үйлийг тодорхойлох боломжгүй байсан ч хүнээ зүүн хойш нь хандуулж тавьсан бололтой гэж үзээд шинжилгээний ажлын үр дүнг 1995 онд нийтлүүлжээ.

1995 онд археологич Т.Санжмятав “Монголын хадны зураг” хэмээх номондоо Завхан аймгийн Тэлмэн сумын Өгөөмөр багийн нутагт орших Шургахын хаалгат гэдэг газрын хаданд дүрслэгдсэн 30 гаруй бүлэг зургуудаас буга, янгир, адуу, тамга тэмдэг зэрэг цөөн хэдийг төлөөлөл болгон оруулж холбогдох он цагийг нь Карасукийн ба Скифийн соёлын шинж төрхийг илэрхийлж байна гэж үзжээ.

1996 онд археологич Д.Баяр тус аймгийн нутагт гүйцэтгэсэн хайгуул судалгааны ажлын дүнд тус аймгийн 13 сумын нутаг дэвсгэрийг бүрэн бус байдлаар хамруулжээ. Хайгуул судалгааны ажлын гол зорилго хүн чулуут тахилын онгоны дурсгал, тэр дундаа хүн чулуудыг голлон судлах явдал байсан бөгөөд судалгаанд хамрагдсан 13 сумаас 10 сумын нутагт өмнө тэмдэглэгдсэн болон шинээр олдсон хүн чулууны дурсгалыг тодорхойлж гар болон гэрэл зургаар баримтжуулжээ. Судалгаанд хамрагдсан нутгуудад буй 40 гаруй хүн чулуу хийгээд өөр бусад төрлийн зарим дурсгалыг судлан тодорхойлж, аман мэдээ цуглуулж эрдэм шинжилгээний тайлан бичжээ. Энэ ажлын хүрээнд тэрээр Алдархаан сумын нутаг Мөнгөт хясааны хөшөөнөөс хэв дардас авч, тодорхойлолт хийж, Согодын нийслэл Пенжикент хотын малтлагаас гарсан байшингийн хана туурганы чимэглэл зургуудтай болон Булган аймгийн Могод сумын хөл Асгатын дурсгалуудтай харьцуулан үзэж энэ талаараа товч тэмдэглэл нийтлүүлжээ.

1999 онд хэвлэгдсэн “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” лавлах тольд Завхан аймгийн Баян хайрхан сумын нутагт орших Талын Ухаагийн ацын хадны зураг, Шилүүстэй сумын Дааган дэл, Алдархаан сумын Мөнгөт хясааны хөшөө, Тэс сумын Зүрийн овооны руни бичээс болон Цэцэн-Уул сумын нутаг Янживын шил хэмээх газар орших 3 хүн чулуу, мөн Яруу сумын нутаг болох Яруугийн гүүрний орчмын 1, Далиугийн 4, Бумбатын 4, Хөшөөтийн 1 зэрэг нийт 14 хүн чулууны тодорхойлолтыг зарим хүн чулуун хөшөөний гэрэл зургийн хамт оруулсан байдаг.

2004 онд тус аймгийн Дөрвөлжин сумын нутагт орших Баян Айраг уулын эргэн тойронд зургийг археологич Д.Цэвээндорж тэргүүтэй судлаачид хайгуул болон малтлага судалгаа хийж 109 тооны дурсгал илрүүлснээс 24 хэсэг газарт хадны зураг илрүүлэн хуулбарлан авч судалжээ. Эдгээр хадны зургийн дүрслэлийг хүн, буга, тэмээ, адуу, янгир, араатан, аргал, гахай, шувуу, бусад дүр дүрслэл хэмээн хуваан авч үзээд Баян Айраг уулын хаднаа ан амьтдын болон аж байдлын сэдэвтэй зургууд илүү их зонхилж байгааг харуулж байна хэмээн тэмдэглэсэн байна.

Монгол-Америкийн хамтарсан судлаачид 2007 онд Баруун Монголын археологийн дурсгалуудтай танилцах засвараа зам дагуух 17 дурсгалуудыг бүртгэн тэмдэглэн авснаас Завхан аймгийн нутагт Дөрвөлжин сумын нутаг Сар хайрхан уул орчим хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал, Их-Уул сумын нутаг Овоот толгой хэмээх газар уулын энгэрт хүннүгийн жирийн иргэдийн оршуулгын газар зэргийг тайландаа оруулжээ.

“Монголын соёлын өв” олон улсын нийгэмлэг, Монголын Урлагийн зөвлөлтэй хамтран 2009 онд хэвлүүлсэн “Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон” бүтээлд Завхан аймгийн нутаг дахь 47 сүм хийдийн мэдээг оруулсан байна.

МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн багш Т.Идэрхангай 2005-2007 онд тус аймгийн нутгаар ажлын далимд өмнөх судлаачдын хэвлүүлсэн Цоргын эхний, Түдэвтэй сумын төв, Их хөндлөнгийн үзүүрт буй 3 хүн чулуун дахин тодорхойлж, өмнөх судлаачдын ташаарсныг залруулаад, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумаас шинээр илрүүлсэн хүн чулууны хамт нийтлүүлсэн байна.

Аймгийн музейн ажилтан М.Цогбаяр 2008 онд Тэс сумын төвөөс зүүн хойш 14 км-т Бэрхийн нурууны

энгэрт орших нутгийн ардууд Барчгар хэмээн нэрлэдэг жижиг толгойн энгэрт орших хаднаа хүн, ан амьтад болон тамга тэмдгийн зүйлс сийлснийг товч тодорхойлолтыг гэрэл зургийн хамт “Нүүдэлчдийн өв судлал” сэтгүүлд хэвлэн нийтэлсэн байна.

2009 онд Ховд Их сургуулийн багш Ч.Мөнхбаяр “Бичигт Хясууны тод үсгийн дурсгал” сэдэвт төслийн хүрээнд Идэр голын сав дахь зарим археологийн дурсгалын байршлыг тогтоон эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт үйлдэн тайлан бичжээ. Энэ тайлангийн хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан Г.Пүрэвдорж, Э.Ууганбат нар нийт 17 буган чулуун хөшөө, 4 хүн чулуун хөшөөдийг оруулан эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичжээ.

Ахмад зураач Х.Содномцэрэн 2010 онд өөрийн өсөж төрсөн нутаг болох Сонгино сумын түүх соёлын дурсгалуудыг талаар мэдээлсэн бөгөөд үүндээ тус сумын Баруун гол, Дуутын ар, Их Хонгилын адаг, Мангина уулын Суварга толгой, Тариатын эх, Дунд булагийн ар зэрэг газруудад орших нийт 12 хүн чулууны зарим хэмжээ, гэрэл зураг сэлтийг мэдээлсэн байна.

2012 онд МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхимийн судлаачид Завхан аймгийн Цагаан чулуут, Яруу сумдын нутгаар хайгуул судалгаа хийж өмнө судлаачдын олж илрүүлсэн болон судалгааны эргэлтэд орж судлагдаагүй 40 дурсгалыг бүртгэн тодорхойлолт хийжээ. Эдгээр дурсгалуудын хэмжээ болон товч тодорхойлолт болон зарим гэрэл зургийн хамт тус шинжилгээний ангид орж ажилласан тус тэнхимийн багш Т.Идэрхангай нийтлүүлсэн байна. Түүний бичсэнээр дээрх 40 дурсгал 7 цогцолборт хуваагдаж байгаа бөгөөд үүнээс 2 нь Цагаанчулуут сумын Төмөртийн голд, 5 нь Яруу сумын нутаг Яруугийн голд байгаа аж. Тэдгээрээс 16 нь хүн чулуу байна.

Завхан аймгийн Сонгино сумын Соёлын төв, ЗДТГ-ын дэмжлэгтэйгээр өөрийн сумын нутаг дэвсгэрт орших түүх соёлын дурсгалуудыг зурагт цомог болгон хэвлэсэн бөгөөд энэхүү цомогт тус сумын нутагт орших олон арван дурсгалын гэрэл зургийг оруулжээ.

2013 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн судлаачид Баян Айраг уул орчмын хадны зургийн судалгаагаар тусгай ном гаргасан бөгөөд энд 24 хэсэг газрын хадны зургаас 600 гаруй дүр дүрслэлийг тусгайлан авч шинжилжээ. Дээрх дүрслэлүүдийн он цагийг Монгол нутагт буй дурсгалууд болон олдвор хэрэглэгдэхүүнтэй харшуулан үзээд нтө XII- VII зуунд буюу хүрэл зэвсгийн дунд үеэс төмрийн түрүү үед холбогдуулан үзсэн байна. Археологич Ч.Амартүвшин нар мөн энэ орчмын Баруун Бор толгой зэрэг 10 газраас 113 хадны зургийн дурсгал илрүүлэн олдсоноо нийтэлсэн байна.

2013 оны зун Монголын Үндэсний музейн эрдэм шинжилгээний ажилтан Ж.Баярсайхан, Т.Түвшинжаргал нарын бүрэлдэхүүнтэй судалгааны баг Тэлмэн сумын нутаг Дунд Шургахын аманд орших цогцолбор дурсгалт газрын буган чулуун хөшөөдийн тодорхойлолтыг дахин тулгаж, бүрэн хэмжээний тодорхойлолт, гар зураглалыг хийжээ. Энэ ажлын явцад Дунд Шургахын амнаас дөрвөн буган хөшөөг шинээр илрүүлэн олж, бүртгэл баримтжуулалт хийсний зэрэгцээ тус газарт орших нийт 50 гаруй хиргисүүр бүртгэж, байрлал болон хэлбэр, хэмжээний анхан шатны бүртгэл хийсэн байна.

ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн судлаачид “Хүннүгийн язгууртны булш шинээр малтахтай холбоотой урьдчилсан судалгаа” төслийн хүрээнд Архангай, Говь-Алтай, Завхан зэрэг аймгийн нутагт 2015 онд хайгуул судалгаа хийсэн байна. Энэ ажлын хүрээнд Завхан аймгийн Цагаанхайрхан сумын нутагт орших Шургын голын зүүн биеэс хүннүгийн цагариг хэлбэрийн чулуун байгууламжтай 100 гаруй булш, Түдэвтэй сумын нутагт уулын ар бэл газраас өмнө нь тэмдэглэгдэж байгаагүй өвөрмөц хэлбэрийн дурсгалууд болон хүннүгийн язгууртны булш байж болзошгүй Гол мод нэртэй газруудыг шалгасан байна.

Мөн сүүлийн жилүүдэд Алдархаан, Баянхайрхан, Дөрвөлжин, Завханмандал, Их-Уул, Отгон, Сонгино, Тэлмэн, Ургамал, Цагаанхайрхан, Цагаанчулуут, Эрдэнэхайрхан сумдын нутагт уул уурхай, ашигт малтмалын тусгай лиценз бүхий талбайд болон авто замын трассд өртсөн олон тооны палеонтологийн олдворт газрууд болон археологийн дурсгалыг хайгуул судалгаагаар илрүүлэн олж, тодорхой дурсгалуудыг авран хамгаалах малтлага судалгааны ажил хийгдсэн байдгийг дурдах хэрэгтэй.

Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Тус аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын жагсаалтад нэг ч дурсгал ороогүй байдаг.

Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын улсын хамгаалалтад дурсгал оруулаагүй бөгөөд тус тогтоолын 2 дугаар хавсралт болох “Аймаг, хотын гүйцэтгэх захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалт”-д

1. Нөмрөг сумын төв дахь Б.Эрдэнэ-Очирын дурсгалын хөшөө
2. Завхан мандал сумын Буянт голын эргийн Мөнгөт хясааны дэргэдэх 4 хүний зураг бүхий түрэг хөшөө
3. Яруу сумын Яруугийн голын хүн чулуунууд
4. Аймгийн төв дахь Хатанбаатар Магсаржавын штаб байрлаж байсан байшин...гэсэн 4 дурсгалыг багтаан оруулжээ.

Завхан аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1978 оны 10-р сарын 4-ний өдрийн 65-р тогтоолоор баталсан сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлсийн жагсаалтад:

1. Эрдэнэхайрхан сумын “Бага нуур” бригадын Хөшөөт дахь хүний зурагтай хөшөө чулуу сумаас 110 км бригадаас 23 км зайд байдаг. Мөн “Алтан” бригадын Их хөлийн ар дахь бичигтэй хөшөө чулуу сумаас 7 км бригадаас 3 км дайтай байдаг байна. “Бага нуур” бригадын Урт булагийн Овгор Хар гэдэг газарт байгаа сүг дүрс зурагтай хөшөө чулуу сумаас 190 км, бригадаас 15 км зайд тус тус оршино,
2. Баянтэс сумын “Зайгал” бригадын Зайгал голын Залаагийн аманд хүн чулуун хөшөө 45 км-т бригадаас 20 км зайд бий,
3. Отгон сумын “Баянбулаг” бригадын Хөшөөний аманд түүх, дурсгалын бичигтэй хөшөө чулуу сумаас 48 км бригадаас 3 км-т оршино,
4. Их-Уул сумын “Хонгор” бригадын Бичигт Хясааны бичигт хад сумаас 10 км бригадаас 5 км зайтай байна,
5. Сонгино сумын “Айраг нуур” бригадын Айраг нуур гэдэг газарт сүг зурагтай хүн чулуун хөшөө сумаас 31 км, бригадаас 17 км зайд бий,
6. Нөмрөг сумын “Дархан уул” бригадын Бэрх гэдэг газарт байдаг бичигтэй хад сумаас 10 км, бригадаас 15 км-т оршино. Мөн сумын төвд Б.Элдэв-Очирын дурсгалын хөшөө, түүхийн дурсгалын бичигтэй чулуу, ойролцоо нь Жаргалант хошууны бичигт хад бий.
7. Түдэвтэй сумын “Баянцагаан” бригадын Хүнхийн адагт суугаа хүн дүрст хөшөө чулуу сумаас 27 км, бригадаас 11 км-т байдаг.
8. Баянхайрхан сумын төвд хүний толгойн зурагтай хөшөө чулуу байдаг. Мөн сумын “Минж” бригадын нутаг Баянтохойд хүний дүрстэй гурван хөшөө чулуу сумаас 30 км, бригадаас 5 км зайтай. Тоонот” бригадын Хавтгай булаг гэдэгт хүний дүрстэй гурван хөшөө чулуу, “Минж” бригадын Далтын Өвөр-Ац гэдэгт амьтны дүрстэй дуут хад, Овоотын шилд хувьсгалч эмэгтэй Д.Бүрэнжаргалын хөшөө байна.
9. Сантмаргац сумын “Баяннуур” бригадын Хөшөөгийн хүн чулуун хөшөөсумаас.25км, бригадаас 15 км-т бий. Мөн “Баян-Улаан” бригадын Хөшөөт эрэг гэдэг газарт хүний сүг зурагтай хөшөө чулуу сумаас 2 км зайд оршино. “Баяндавс” бригадын Дөрвөлжингийн Ар гэдэг газарт хүний дүрстэй зурагт хад бий,
10. Тэлмэн сумын “Өгөөмөр” бригадын Өгөөмөрийн Дунд Шургах гэдэг газарт бугын чулуун хөшөө сумаас 25 км, бригадаас 5 км-т байдаг. Өгөөмөр бригадын нутаг болон сумын төвд нар, сар, хутга, мэсийн зурагтай хөшөө чулуу байдаг. Дайн бүүвэй гэдэг хүн чулуун хөшөө сумаас 90 км, бригадаас 35 км зайд оршино,
11. Булнай сумын “Идэр” бригадын нутаг Бэрхийн ууланд байдаг хөшөө чулуу сумаас 20 км, бригадаас 10 км зайд оршино. Ачитын Хөх Хад гэдэг газарт хөшөө чулуу байдаг,
12. Шилүүстэй сумын “Соёл” бригадын Уртын Чандмань гэдэг газар байдаг хүний дүрстэй чулуу сумаас 30 км бригадаас 18 км-т бий,
13. Тосонцэнгэл сумын төвд сүг зурагтай хөшөө чулуу байдаг.
14. Яруу сумын “Хэц-Улаан” бригадын Далуугийн аманд байдаг хүн чулуун хөшөө сумаас 3-4 км зайд оршино. Хөшөөтийн аманд байдаг хүн чулуун хөшөө сумаас 17 км, бригадаас 13 км

зайтай,

15. Улиастай хотод дурсгалын багана, Хатанбаатар Магсаржавын штаб байсан байшин бий,
16. Завханмандал сумын Буянт голын эргийн Мөнгөт Хясааны дэргэд зураг, бичигтэй Түрэг хөшөө бий,
17. Яруу сумын Яруугийн голд хүн чулуун хөшөөнүүд байдаг...гэсэн дурсгалуудыг хамгаалалтад авсан байна. Энэхүү тогтоол нь анх удаа өөрийн аймгийн нутаг дээрх түүх, соёлын дурсгалуудаа хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр байсан юм.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Завхан аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

1. Шилүүстэй сумын Дааган дэл гэдэг газар орших 8 ширхэг буган чулуун хөшөө
2. Цэцэн-Уул сумын Янживын шилд орших хүн чулуунууд
3. Алдархаан сумын Богдын голын Мөнгөт хясаа гэдэг газар орших хүний дүрс сийлбэрлэсэн босоо хад
4. Яруу сумын Яруугийн голын эрэгт орших хүн чулуу

Аймгийн хамгаалалтад:

1. Улиастай сумын төвд орших Хатанбаатар Магсаржавын байшин
2. Улиастай сумын төвд орших Сангийн хэрэм
3. Завханмандал сумын Буянт голын эрэгт орших 4 хүний зураг бүхий Түрэг хөшөө
4. Чандмань сумын нутагт орших хүн чулуу
5. Эрдэнэхайрхан сумын Харнуур орох замд орших хүн чулуу...гэсэн 10 дурсгалт газрыг оруулан баталжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Завхан аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

1. Алдархаан сумын Богдын голын Мөнгөт хясаа гэдэг газар орших 4 хүний дүрс бүхий хөшөө чулуу
2. Цэцэн-Уул сумын Янживын шилд орших хүн чулуунууд
3. Шилүүстэй сумын Дааган дэл гэдэг газар орших 8 ширхэг буган чулуун хөшөө
4. Яруу сумын Яруугийн голын эрэгт орших хүн чулуунууд
5. Яруу сумын нутагт орших Хөшөөтийн амны хүн чулуу

Аймгийн хамгаалалтад:

1. Улиастай сумын төвд орших Сангийн хэрэм
2. Эрдэнэхайрхан сумын Хар нуурын зүүн талын хөндийд буй 2 ширхэг хүн чулуу...гэсэн нийт 7 дурсгалт газрыг оруулжээ.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Завхан аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

1. Алдархаан сумын Богдын голын Мөнгөт хясаа гэдэг газар орших 4 хүний зураг бүхий чулуун хөшөө
2. Баянтэс сумын Хөх хошууны боомын булшнууд
3. Цэцэн-Уул сумын Янживын шилд орших хүн чулуун хөшөөнүүд
4. Шилүүстэй сумын Дааган дэл гэдэг газар орших 8 ширхэг буган чулуун хөшөө
5. Яруу сумын Яруугийн голын эрэгт орших хүн чулуун хөшөөнүүд
6. Яруу сумын нутагт орших Хөшөөтийн амны хүн чулуун хөшөө

Аймгийн хамгаалалтад:

1. Дөрвөлжин сумын Баян-Айрагийн хадны зураг
2. Тэлмэн сумын Дунд шургахын амны эхэнд орших буган чулуун хөшөө, хиргисүүрийн цогцолбор дурсгал
3. Улиастай сумын төвд орших Сангийн хэрмийн туурь
4. Эрдэнэхайрхан сумын Харнуурын зүүн тал Тээлийн хөндийд орших 2 ширхэг хүн чулуун хөшөө
5. Эрдэнэхайрхан сумын Бага хөлийн бууцны ард орших хадны зураг... зэрэг нийт 11 дурсгалт газрыг оруулсан байна.

Монгол Улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-т Завхан аймгийн Шилүүстэй сумын Дааган дэлийн буган чулуун хөшөөдийг хашаа барих, хамгаалалтын бүсийг тогтоох, Яруу сумын Хөшөөтийн хүн чулуудын хэвийг авах, хуулбарыг хийж үлдээн, эхийг аймгийн ОНС музейд татан авчрахаар төлөвлөсөн бол 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-т тус аймгийн Шилүүстэй сумын дааган дэлийн буган чулуун хөшөөдийг бэхжүүлж хамгаалах, Алдархаан сумын Мөнгөт хясааны дурсгалаас хэв дардас авах хуулбар хийхээр тус тус төлөвлөгджээ. Дээр дурдсан ажлуудын төсөв зардал, хүн хүч, цаг хугацааг буруу тооцоолсноос болж хэрэгжиж амжаагүй аж.

Мөн Завхан аймгийн Тэлмэн сумын нутагт орших Дунд Шургахын аманд хүн чулуун хөшөөг орон нутгийн ард иргэд шүтэж тахидаг тул, сум орон нутгийн удирдлага, иргэдийн зүгээс дээрх хүн чулууны толгойг шинээр хийлгэж сэргээн засварлуулах хүсэлтийг ССАЖЯаманд тавьжээ. Энэ хүсэлтийн дагуу ССАЖЯамнаас Соёлын өвийн төвд хандсанаар дээрх хүн чулуун хөшөөг анхан шатны байдлаар цэвэрлэж, бэхжүүлэн, эх дурсгалаас хэв авч хуулбарыг хийсэн билээ.

2013 онд Завхан аймгийн Дөрвөлжин сумын нутаг дахь Баян Айраг эксплорэйшн компанийн ашиглалтын тусгай зөвшөөрлийн талбай дахь нүүлгэн шилжүүлэхээр шийдвэр гарсан 4 хэсэг хадны зургийг нүүлгэн шилжүүлэхийн өмнө 3D лазер сканераар хэмжиж виртуал орчинд хадгалж хамгаалах, хадны зургийг нүүлгэн шилжүүлэх ажилд Соёлын өвийн үндэсний төв арга зүйгээр ханган ажилласан байна.

Соёл, Спорт, Аялал Жуулчлалын Яамны дэргэдэх Соёл, Урлаг хөгжүүлэх сангийн санхүүжилтээр “Чулуун судар-соёлын өв” төслийн хүрээнд “Билгүүн номч сан” ТББ-ын тэргүүн, профессор Го.Аким, МУИС-ын Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхимийн эрхлэгч, доктор, профессор, Д.Эрдэнэбаатар тэргүүтэй хээрийн шинжилгээний баг 2013 онд Алдархаан сумын Мөнгөт хясааны дурсгал зэрэг Завхан аймгийн нутагт орших 13 дурсгалаас хэв дардас авч Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн санд хүлээлгэн өгчээ.

Мөн 2015 онд БСШУСЯамнаас улс орон даяар зохион байгуулсан Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг тооллогоор Завхан аймгийн нутаг дэвсгэрт 729 дурсгалт газрын 8934 дурсгал бүртгэгдсэн байна.

2013 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай. Соёлын өвийн үндэсний төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2013 оны 6 дугаар сарын 8-наас 8 дугаар сарын 9-нийг хүртэлх 2 сарын хугацаанд Завхан аймгийн 24 сумын нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 10000 гаруй км зам туулан 362 дурсгалт газрын 7500 гаруй нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 21000 ширхэг дижитал гэрэл зураг, 180 ширхэг негатив хальсны зураг, 20 гаруй гар зураг, 120 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжуулав.

Бид Завхан аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд зарим түүвэр олдворууд, бусад эд өлгийн зүйлсийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад дэмжин тусалж хамтран ажилласан Завхан аймгийн музей, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн музей техникийн ажилтан, Байгаль орчны байцаагч, байгаль хамгаалагч, малчид, ард иргэддээ баярласан талархсанаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN ZAVKHAN PROVINCE

Zavkhan province is located in the western part of Mongolia, bordering with Khovd and Uvs provinces to the west, with the Tuva Republic of Russian Federation to the north, Khövsgöl and Arkhangai provinces to the east, with Bayankhongor and Govi-Altai provinces to the south, covering 82,3 thousand sq km. Uliastai is the capital of Zavkhan Province, located 1104 km from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution, the territory of Zavkhan province was a part of Zasagt Khan Khan Aimag (province), and since 1923, the province belonged to the Khantaishir Mountain province. By the Decision of Presidium of State Baga Khural of Mongolian People's Republic the Khantaishir Mountain province has dismantled, and the Zavkhan province has established with 21 soums, 209 baghs, 12726 families, 52300 peoples and 1,845,400 livestock. In 1942, the Khokhmorit, Delger and Bayan-Uul soums of Gurvansaikhan Jargalant Mountain khoshuu have removed from the jurisdiction of the Zavkhan province.

As of 2017, Zavkhan Province has 114 baghs (smallest administrative unit) as well as 24 soums (small administrative unit) including Asgat, Bayantes, Bayankhairkhan, Dörvöljin, Zavkhanmandal, Ider, Ikh-Uul, Nömrög, Otgon, Santmargats, Songino, Tosontsengel, Tüdevtei, Telmen, Tes, Uliastai, Urgamal, Tsagaankhairkhan, Tsagaan Chuluut, Tsetsen-Uul, Shilüüstei, Erdenekhairkhan and Yaruu. It has a population of 69.7 thousand, who belong predominately to the Khalkh ethnic group, and some ethnic groups such as Sartuul people are live in Urgamal, Dörvöljin, Tsetsen-Uul, Santmargats, Yaruu, Erdenekhairkhan, Aldarkhaan, Songino soums, and Hotgoid people are in Tüdevtei, Bayankhairkhan, Bayantes and Asgat soums.

The territory of Zavkhan province is mostly mountainous to the north, for instance the Otgontenger (4031 meters) main peak of the Khangai range and other branches, such as Tarvagatai (3227 meters), Khurimt, Tüdevtei, Gurvan Khaltar, Gyalgar and Bulnai (2619) range, branch mountains of Tagna range are located along to the northern border, and the specific of the territory to the west is mostly hills, valley of river and steppes. Wide valleys of river Ider, Zavkhan, Tes, Bogd and Khüngüi are located in between of mountains. The sand dunes called Mongolyn Ikh Els (Great sand dunes of Mongolia) and the Bor khyar are existed along to 100-200 kms long. Zavkhan province has an extreme continental climate and average temperature in January is -200 -300C, and it was once recorded -530C in Tosontsengel, coldest place in Mongolia. In July, temperature is in between +130 and +220, and average rainfall is 400 mm in high mountainous area, and between 80 and 100 mm in steppe area, and between 200 and 260 mm in most of the territory. The most of territory is high mountainous, taiga, forest-steppe, steppe and consisting of dry and desertified types of soil and has various types of steppe floras.

The territory of province is combined from mountainous and gobi areas, and there are over 40 natural landscapes with 189 rivers, 91 lakes and different types of hot and cold springs.

Zavkhan province was awarded by the "Red Banner of labour Valour" according to the 53rd decision by the Presidium of People's Deputy Conference of People's Republic of Mongolia, in February 27th of 1973.

Research and registration work on immovable properties of Zavkhan province

RG.P.Potanin, a Russian well-known scholar and scholar of Central Asian Studies, has done the first research and examination of historical and cultural immovable properties in territory of Zavkhan province, in between 1876 and 1877, while he was travelling in western Mongolian territory. Potanin has seen the stone monument called as Möngöt khyasaa at the place called Bichigtiin Bulan in north confluence of the river Bogd, in territory of Aldarkhaan soum, over 30 kms to the Uliastai city of Zavkhan province and has done drawing for the monument with depictions of 4 man on the surface and made from the oval and square shaped granite. Later, he has published about this on his research paper in 1881.

Then, Russian tourist A.M.Pozsneev has seen the complex of deer stones called as Daagan Del in present territory of Shilüüstei soum while he was traveling among the territory of Mongolia between 1892 and 1893, and published the hand drawings of that complex monument on the book.

Between 1906 and 1909, Finnish scholar Grane has travelled across the northwestern territory of Mongolia including Zavkhan province and discovered numerous historical and cultural sites and done mapping. For instance: the historical and cultural properties including several deer stones in valley of Tömört in Tsagaan chuluut soum, Daagan Del in Shilüüstei soum, river of Shiree in Tsagaankhairkhan soum, Buyant in Otgon soum and at basin of river Shar us. In 1915, Mongolist B.Ya.Vladimirtsov has found the Türeg inscription with 25 scripts and 4 seals from the rock at the mountain Zür near the center of Bayantes soum and decoded the inscription as "hero Ashun, this inscription was written by Ashun myself a hero of Türeg, and I will go there by spring". Later, scholar S.G.Klyashtornoy, M.Shinekhüü

,S.Kharjaubai, L.Bold, Ts.Battulga have re-examined and published about this inscription. In the research books and articles, this inscription has named as “Türeg inscription of Zür ovoo”.

Under the guidance of Soviet scholar K.V. Vyatkina the joint research expedition for ethnographical studies from Soviet Academy of Science and the Science Institute of Mongolia, has done the archeological research and excavation to the ruin of Khakhorum ancient capital city of Great Mongol Empire, in between 1948 and 1949. Later, the expedition has published the paper in 1959, including brief research descriptions and hand drawings of 4 man stones with stone enclosures 10 kms from center of Songino soum, 3 man stones with slab stones at place called in Ulaan khad, 1 man stone with 4 slab stones at Tsorgo river, 3 man stones at the end of the river Bayangol south to the Mangina mountain in Tariat bagh in Songino soum, and a deer stone at the place called Ulaan ereg in basin of river Zagastai (territory of present Yaruu soum) in Zavkhan province.

The research descriptions and hand drawings of 22 man stones at the territory of Uvs, Zavkhan and Övökhgantai provinces have reported in the research article “Man stones in Mongolia and the southern Sibiria” by Soviet archeologist L.A Yevtyuhova, in 1952. The part of Zavkhan province in this article was written based on the research done by A.M Pozdneev and K.V Vyatkina on the man stone of Urt bulag next to the Museum of Uliastai city (capital of Zavkhan province) and the man stone of Bayangol.

Within the frame of making of map for Mongolian archeological sites and for providing the preparation of writing of early history part in the 3 volumes of book “History of People’s Republic of Mongolia”, archeologist N.Ser-Odjav has done archeological research and investigation in some soums of territory of Uvs and Zavkhan provinces in 1957, and has discovered several man stones belong to Türeg period and inscription monument of Orkhon, which never been mentioned in the research. Additionally, he has stated that following 2 sites are very interesting, first, the two man stones (for woman) in front of the 2 stone enclosures which are deeply erected and faced to the sun rising direction at the place called Khatavchiin Am 9th bagh of Javkhlant soum of Zavkhan province, and the second several ornaments in the belt of the man stone at place called Tsorgyn ekh in 6th bagh of Nömrög soum. Later, he has published the descriptions of the 13 man stones including 4 at the place called Khöshöö in Santmargats soum, 1 at place called Tsorgyn ekh in Nömrög soum, 6 at basin of river Yaruu in Yaruu soum, and 2 at Khatavchiin Am in Zagastai brigade in Ider soum, and the stone monument at the Bichigt Bulan in the north bank of the river Buyant in Javkhlant soum (4 man depicted on the monument of Möngöt Khyasaa at present territory of Aldarkhaan soum) in his book “Ancient Türegs” (1970).

Additionally, in 1967 he has published the research descriptions and hand drawings of 3 man stones at the north bank of the river Bumbat in Yaruu soum, 1 man stone at place called Ar Ulaagchnii adag, and 1 man stone at the east of the mountain Setleh in Tüdevtei soum, and 1 man stone at the slope of the mountain Mod tolgoi in Tsetsen-Uul soum, and a deer stone at the basin of river Tömör, and another one deer stone at the back of the mountain Güüsh in Otgon soum in the book.

Mongolian archeologist Ts.Dorjsüren has notated that Neolithic tools often found around the center of Urgamal soum, and the lake Gun, and a place called Golyn Ulaan and Talyn Ulaan.

Mongolian senior archeologist Kh.Perlee has published his survey outcomes in his book Mongol Ard Ulsyn Ert, Dundad Üeiin Khot Suuriny Tovchoon or [A Brief History of Ancient and Medieval Period Settlements in the Mongolian People’s Republic] in 1961, which included the research of ruins of ancient cities and settlements belong to period between 3rd century BC and 7th century AD. Following seven ruins and settlements in territory of Zavkhan province have included and randomly numbered in the “List of ruins of settlements and traces of agricultural areas belong to Manchu period and chronicle is undetermined”, that including 210 ruins and settlements which have not studied within this book. As including; 17. Ruins of old settlements around the basin of river Gurvan Khar üzüür (Zavkhan Mandal soum 18 kms to the province center), 18.traces of building in front of the settlement of Zargat (Zaraat) (left to the mountain Buural, Zavkhan Mandal soum), 51. Ruin of city Tsagaan tokhoy (Shilüüstei soum), 70. Ruin of Baishin bulan, 94. Zavkhan gol (was the agricultural area of Manchu soldiers since), 146.Uliastai city, 157. Wall of the Borkh.

In 1963, V.V. Volkov has discovered several man stones from Yaruu, Chandmani, Zavkhan Mandal, Urgamal, Santmargats, Songino soums of Zavkhan province, while he was doing the research in the research team for studies of literature and dialects of Sartuul and Dörvöd ethnic groups, organized from the Institute of Language and Literature under the Mongolian Academy of Sciences.

In 1971, Mongolian archeologist O.Namnandorj has publicly reported that he found some Stone Age tools from a place called Ööldiin khudag in Mongol sand in Zavkhan province.

Although Mongolian archeologist D.Dorj and Russian archeologist E.A.Novgorodova have published some few petroglyphs discovered from Tsagaankhairkhan soum of Zavkhan province including a man with a horse, ibex, and seals in their book "Petroglyphs of Mongolia" in 1975, they did not mention the location and name of the place in the book. Ibex depicted petroglyphs at 6 places including mountain Aldarkhaan in Aldarkhaan soum, Erdenekhairkhan soum, rock of Yamaat at the Shilüüstei soum, rock of Bitüü buuts, place called Khüremt in Tsagaanchuluut soum, and mountain Mandal in 4 soums of Zavkhan provinces were listed in the short article written by biologist D.Eregdendagva on the diffusion of ibex and petroglyphs with depiction of ibex, in 1977.

In 1978, archeologist O.Namnandorj has written that there are several ancient ruins (the year of the built is undetermined) existed near the ruin "Gandan tegchinlen monastery" at one of the islands in river Tes in the territory of Tes soum of Zavkhan province. Later, Ph.D. A.Ochir and other researchers have done research on this and made the hypothesis as "May these ruins are the settlements built by ancestors of Khotgoid ethnic group".

Locals of Ikh-Uul soum are called the high rock cliff in the west part of river Ider 3 km from the center Ikh-Uul soum as Bichigt khoshuu. The old Mongolian script on this cliff is now faded away and it became very difficult to decode the inscription. Scholar, S.Kharjaubai has wrote in his report as "observing the general writing of this inscription, it seems that it was written before the XVII centuries, and letters are big and writing skill is clumsy, and may it was written first by ink or grime".

Russian archeologist V.V Volkov has published research descriptions, photographs and hand drawings of 337 deer stones in provinces of Mongolia in his book "Оленные камни Монголии" or "Deer stones of Mongolia". Total 44 deer stones at 11 places in Zavkhan province, including 4 in lake of Yalaat in territory of Nömrög soum, 5 in territory of Otgon soum, 2 in Airag nuur bagh (smallest administration unit) in Songino soum, 18 in Shurgahyn am in Telmen soum, 6 in Ögöömör bagh near the center of Uliastai city, 1 in mountain Saadag khaikhan, 8 in Daagan Del at Shilüüstei soum, and 1 in Chandmani at Yaruu soum, were included in this book.

In 1982, G.Menes and V.E. Voitov archeologists of Mongolian and Soviet Joint Expedition of History and Culture have researched and excavated the complex sacrificial monument in basin of the river Tsetsüükh at the Ikh-Uul soum. Later, researchers of Mongolian and Japanese joint research team have found the fragment of vase with 4 Runic scripts from remains of overlapping roof tiles left from the previous archeological excavation, while doing research in complex sacrificial monument of Tsetsüükh, in 1999. Decoding of these 4 scripts into Mongolian says the meaning as "state" (country).

In 1983, archeologist D.Tseveendorj a member of research team for studies of Bronze and early Iron Age under the Mongolian and Soviet joint expedition for History and Culture, has worked in territory of Uvs, Zavkhan and Bulgan provinces, and discovered numerous historical and cultural immovable properties from territory of Bayankhairkhan soum including deer stone, tumuluses and petroglyph belong to Bronze Age, sacrificial stone structures and monuments belong to Türeg period and numerous tombs. He has excavated 2 of 20 tombs at the slope of mountain Tüvd. Additionally, he has discovered and registered 2 man stones and numerous tombs in different shapes from territory of Bayantes soum, and has excavated 5 tombs at the valley of Bugs and Belchiriin üzүүр, and wrote the report. The petroglyphs at place called Talyn Ukhaagiin ats, and Chuluun khashaat in mountain Düngeen, and Tüvd mountain in territory of Bayankhairkhan soum were published on his book "The History of Mongolian Ancient Art" in 1999.

In accordance with an information from the Tsetsen-Uul soum, Mongolian archeologist D.Bayar has collected the items (remain of armor, pieces from wooden saddle, remains of wooden coffin, remain of arrow case from birch-bark, broken sword with gilded Arabic script, fittings of horse and livestock, and fragments from iron items, and small pieces of silver ornaments) remained from the looted tomb at place called Nakhui Mankhan in the head of the river Khüngüi in territory of Tsetsen-Uul soum and has done research descriptions and documentations. Besides this, he has done registration to the archeological sites along to the road. For instance: 3 man stones with 4 stone enclosures at a place called Yanjiviin shil, and a man stone and stone enclosure in Orosyn khar üzүүр located east to the Yanjiviin shil. Besides this, he has collected oral stories and information from local people.

In 1987, Soviet archeologist Yu.S.Khudyakov has discovered and registered numerous archeological sites from the territory of Zavkhan province. For instance, he has discovered 13 sites including 3 stone enclosures with 21 balbal stones from place called Ulaan üzүүр 15 kms north to the Bayan-Tes soum, and 26 historical and cultural immovable

properties including with 13 stone enclosures from mountain Khöshig in eastern bank of river Tes 13 kms from soum center, and 4 stone structures in place called Khöndii with 6 balbal stones and 1 stone enclosure, and 1 stone structure from mountain Arts, and he has done registration and structural drawings of these sites.

In 1988, archeologists of research team for studies of Bronze and early Iron Age in Mongolian and Soviet joint expedition for History and Culture have excavated 5 tumuluses in territory of Tosontsengel soum of Zavkhan province and it was the first excavation done to this kind of heritage. Two of these tumuluses had square walls outside and stone enclosures in 4 corners, and other tumuluses haven't had square walls outside. According to researchers, the features of funeral ceremony and ritual has discovered from 3 tumuluses and other 2 tumulus were used for sacrificial structure. Although, all tumuluses were looted so much and it was unavailable to describe the funeral ritual, researchers have believed that the deceased person were faced to the northeast according to the tradition. The result of research has published in 1995.

In 1995, Mongolian archeologist T.Sanjmyatav has published some of petroglyphs including depictions of deer, ibex, horse and symbols on the rock of Shurgakhyn khaalgat in territory of Ögöömör bagkh in Telmen soum of Zavkhan province on his book "Petroglyphs of Mongolia" for representing the over 30 groups of petroglyphs in that place. Based on the research, he viewed that these petroglyphs are expressing the features of culture by Karasuk and Scythe.

In 1996, archeologist D.Bayar has done archeological research and investigation to the some part of territory of 13 soums of Zavkhan. Main aim of this research and investigation was to study the sacrificial stone structures with man stone, especially the man stones. He has done research descriptions including hand drawings and photographs of man stones at 10 of 13 soums, which were previously researched and newly discovered. Besides the collection of oral stories, the research descriptions and reports have done for over 40 man stones and some other historical and cultural immovable properties in the territory of 13 soums. Within the frame of this work, research description and imprinting has done to the monument of Möngöt khyasaa in territory of Aldarkhaan soum, and the comparative studies have done to the wall painting of house that discovered from excavation of Penjikent was a capital city of Sogod and the historical and cultural immovable properties of Khöl Asgat in Mogod soum of Bulgan province, and the short article was published on these comparative studies.

Research description and some photographs of petroglyph of Talyn Ukhaagiin Ats in territory of Bayankhairkhan soum, deer stones at Daagan Del in Shilüüstei soum, stone monument of Möngöt Khyasaa in Aldarkhaan soum, and the Runic inscription at Züriin ovoo in Tes soum, 3 man stones at place called Yanjivyn shil in Tsetsen-Uul soum, and 14 man stones including 1 in around of bridge for river Yaruu in Yaruu soum, 4 in place Daliu, and 1 in Khöshööt were published on the book "Historical and cultural immovable properties in territory of Mongolia" in 1999.

In 2004, archeologists and scholars led by archeologist D.Tseveendorj have done archeological research in surrounding are of Bayan airag mountain at the territory of Dörvöljin soum and have found 109 historical and cultural immovable properties from 24 locations and have done replica for petroglyph. Researchers and archeologists have classified the depictions of this petroglyphs into two, in the first depiction of man, deer, camel, horse, ibex, wild sheep, boar, bird and other depictions. Based on the research, they have viewed that 2 kinds of depictions one shows living style and another one shows animal have carved on the rock of Bayan-Airag mountain.

In 2007, researchers of Mongolian and American joint research team have registered 17 historical and cultural immovable properties including complex monument with tumuluses around the Sar Khaikhan mountain in Dörvöljin soum, funeral place for ordinary people of Xiongnu period at place called Ovoot tolgoi in Ikh-Uul soum, while touring around the archeological sites in western Mongolia along to the road.

Same year, the research expedition of Mongolian and Russian joint project "Central Asian Archeology" has done archeological research and excavation to the 8 historical and cultural immovable properties including tombs and sacrificial stone structures belong to culture of Mönkhkhaikhan, at the place called Khökh khoshuunii boom and Baga khyasaa in valley of Tes river in Bayantes soum, Zavkhan province. The complex monument of Khökh khoshuunii boom is built in row from north to the south and contains round and square shaped tombs with cover stones, sacrificial stone structures and half-moon shaped stone structure, and surrounding stone monuments. As a result of the excavation in the 1st tomb, 15 centimeters long 3 arrow heads made from the bone and 56 necklaces made from square shaped bones.

The information associated with 47 temple and monasteries in the territory of Zavkhan province have included in the book "Documentation of Mongolian Monasteries" published by the cooperation between the Arts Council of

Mongolia and the international association “Mongolian Cultural Heritage” in 2009.

T.Iderkhangai, a teacher at the University Ulaanbaatar under the National University of Mongolia has re-wrote the research description of the 3 man stones at the place called Tsorgyn ekh, and at the center of Tüdevtei soum, and in Ikh Khöndlön, while he was doing his research in the territory of Zavkhan province between 2005 and 2007. Besides this, he has revised the previous research materials associated with these man stones by other scholars and published his on about this research and another research on the newly discovered man stone from Öndör-Ulaan soum of Arkhangai province.

In 2008, M. Tsogbayar staff of the Zavkhan Province museum has published the research descriptions and photographs of the carved depictions of man, wild animal and symbols on the rock at the slope of small hill Barchgar in range / mountain of Berkh, 14 kms northeast to the center of Tes soum on the newsletter “Nomadic Heritage Studies”.

In 2009, Ch.Mönkhbayar a teacher of the Khovd University has wrote the research description for some archeological sites located along to the basin of the Ider river and reported their location within the frame of the project “Tod scripts of Bichigt Khyasaa”. Based on this research material, G.Pürevdorj and E.Uuganbat have wrote the research article including 17 deer stones and 4 man stones.

In 2010, elder artist Kh.Sodnomtseren has reported about the historical and cultural immovable properties in Songino soum, including some measurement and photographs of the 12 man stones in a place called Suvarga Tolgoi at mountain Mangina, Tariat and back of the Dund Bulag.

In 2012, researchers from the Department of Archeology in Ulaanbaatar University under the National University of Mongolia have done archeological research and investigation in territory of Tsagaanculuut and Yaruu soum of Zavkhan province and wrote descriptions for 40 historical and cultural immovable properties, which were previously discovered and never been researched. Ts.Iderkhangai a member of this research team and a teacher of Department, has published about some historical and cultural immovable properties including the measurement, short descriptions and some photographs. According to him, those 40 historical and cultural properties are belonging to 7 complexes, and 2 at the basin of river Tömört in Tsagaanchuluut soum, and 5 in basin of river Yaruu in Yaruu soum. 16 of 40 historical and cultural immovable properties are man stones.

The photo album of historical and cultural immovable properties of Songino soum including tens of photographs, has published by the initiatives and supports of Cultural Center and Governing Administration of Songino soum of Zavkhan province.

In 2013, a special book including the research of petroglyphs of mountain Bayan Airag was published by the Institute of History and Archeology under the Mongolian Academy of Sciences, and 600 petroglyphs in 24 locations were selected and studied. Based on the comparative studies on the historical and cultural immovable properties in Mongolia and archeological findings, archeologists viewed that this place belongs to XII-VII BC or from the middle of the Bronze Age to Early Iron Age [40]. Ch.Amartüvshin and other archeologist have published 113 petroglyphs discovered from surrounding 10 places including Baruun Bor Tolgoi.

In summer of 2013, the research team of Mongolian National Museum including researcher J.Bayarsaikhan and T.Tüvshinjargal have examined the research description of deer stones at the place called Dund Shurgakh in Telmen soum, and have done complete research descriptions and hand drawings. While the research, the team has newly discovered 4 deer stones from Dund Shurgakhyn am and done registration and documentation for them. Besides this, the team has registered over 50 tumuluses / burial places in that place and have done initial registration including the location and shape of the burials.

Within the frame of the project “Preliminary research on the excavation of Xiongnu nobility tomb”, researchers from the Institute of History and Archeology under the Mongolian Academy of Sciences have done archeological research and investigation in the territory of Arkhangai, Govi-Altai, and Zavkhan provinces in 2015. As a result of this project, over 100 tombs with ring-shaped structure belong to Xiongnu period at the eastern part of the river Shurga in the territory of Tsagaankhairkhan soum, and some un-researched places at the territory of Tüdevtei soum, and a place called Gol Mod may have a tomb of Xiongnu noble man, were discovered.

Additionally, numerous paleontological and archeological sites in mining area and construction area of road were discovered as a result of the research and investigation done in the territory of the Aldarkhaan, Bayankhairkhan, Dörvöljin, Zavkhanmandal, Ikh-Uul, Otgon, Songino, Telmen, Urgamal, Tsagaankhairkhan, Tsagaanchuluut and

Erdenekhairkhan soums of Zavkhan province, and the rescue excavation and conservation have done for several historical and cultural properties.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Zavkhan province
None of immovable properties of Zavkhan province were included to the state protection of "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. Although, none of immovable properties of Zavkhan province were included in the state protection of the "List of Historical and Cultural Properties in the State and Provincial Protection" adopted by the 420th decision of Ministers Council of Mongolia in 1971, following historical and cultural properties were selected in the "List of historical and cultural properties in the "List of historical and cultural properties in protection of province and city Executive Administrations" adopted by 2nd annex of aforementioned decision.

1. Memorial statue for B.Erdene-Ochir in Nömrög soum
2. Stone monument with 4 man's depiction at place called Möngöt khyasaa in river Bogd at Aldarkhaan soum
3. The man stone at Yaruu river in Yaruu soum
4. The house used to as headquarter of military general Khatanbaatar Magsarjav.

In October 4 of 1980, after the adoption of aforementioned list, the "List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference" was adopted by the 65th decision of Executive Administrations of People's Deputy Conference of Zavkhan province and following historical and cultural properties were included in the list:

1. A man stone at place called Khöshööt is located 23 kms from the "Baga nuur" brigade and 110 kms from the Erdenekhairkhan soum. Additionally, the inscription monument at the back of the mountain Ikh khöl is located 3 kms from the "Altan" brigade and 7 kms from the soum. The deer stone at the place called Urt bulgiin Ovgor Khar is located 15 kms from the "Baga Nuur" brigade and 190 kms from the soum.
2. A man stone at the glen of mountain Zalaa in bank of river Zaigal is located 20 kms from the Zaigal brigade and 45 kms from Bayantes soum.
3. The inscription monument of Khöshöonii am is located 3 kms from "Bayanbulag" brigade and 48 kms from the Otgon soum,
4. The inscription rock of Bichigt Khyasaa is located 5 kms from "Khongor" brigade and 10 kms from Ikh-Uul soum.
5. A man stone with petroglyph is existed at place called Airag Nuur 17 kms from "Airag Nuur" brigade, 31 kms from Songino soum center,
6. Inscription rock at place called Berkh in "Darkhan Uul" brigade 10 kms from Nömrög soum and 15 kms from the brigade. Additionally, the statue for B.Eldev-Ochir, inscription rock inscription rock of Jargalant khoshuu.
7. A man stone at place called in Khünkhiin adag is 11 kms from "Bayantsagaan" brigade and 27 kms from Tüdevtei soum.
8. A man stone at the center of the Bayankhairkhan soum. Additionally, there are 3 man stone located at the place called Bayantokhoi 5 kms from the territory of "Minj" brigade and 30 kms from the soum. Another 3 man stones at place called Khavtgai bulag is located "Toonot" brigade, animal figured (sonorous) rock at place called Daltyn Ovor-Ats in "Minj" brigade, and the statue for revolutionist woman D.Burenjargal is located at place called Ovootyn Shil.
9. A man stone of Khöshöö is located 15 kms from Bayannuur brigade and 25 kms from Santmargats soum. Additionally, the stone monument with depiction of man is located at place called Khöshööt ereg in "Bayan-Ulaan" brigade, 2 kms from the soum. The depiction of man is carved on the rock at place called Dörvöljingiin ar in "Bayandavs" brigade.
10. Deer stone at place called Dund Shurgah of Ögöömör is located 5 kms from "Ögöömör" brigade and 25 kms from the Telmen soum. There is another deer stone with depiction of the sun, moon, knife and dagger located in the territory of Ögöömör brigade. A man stone called as Dayan Büüvei is located 35 kms from the brigade, and 90 kms from the soum center.
11. Stone monument at mountain Berkh is located 10 kms from the "Ider" brigade and 20 kms from the Bulnai soum. Another stone monument is located at place called Achityn Khökh Khad.
12. A man stone at the place called Urtyn Chandmani is located 18 kms from "Soyol" brigade and 30 kms from Shilüüstei soum.
13. Deer stone (?) at the center of Tosontsengel soum
14. A man stone at Daluugiin am at "Khets-Ulaan" brigade is located 3-4 kms from the center of Yaruu soum. The man stone at the Khöshöötiin am is located 13 kms from brigade and 17 kms from the soum center.
15. Memorial column at the Uliastai city, the house used to as headquarter of military general Khatanbaatar

Magsarjav,

16. Stone monument of Möngöt Khyasaa belong to Türeg period is located at the bank of the river Buyant in Zavkhanmandal soum

17. Man stones at the basin of the river Yaruu in Yaruu soum.

It was a significant decision taken first time to the protection of historical and cultural immovable properties in the territory of province.

In 1994, after the adaptation of “Law on Protection of Historical and Cultural Properties” by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1971 was amended by the 233rd decision of Government and adopted as “List of historical and cultural immovable properties of state and province protection”. According to the third appendix of 233rd decision, following historical and cultural immovable properties of Zavkhan province were included in the state protection:

1. 8 deer stones at Daagan Del in Shilüüstei soum
2. The man stones at Yanjiv shil in Tsetsen-Uul soum
3. A vertical rock that had a carving of human head at Möngöt khyasaa in valley of Bogd river in Aldarkhaan soum
4. A man stone at the bank of the Yaruu river in Yaruu soum

Following historical and cultural immovable properties were selected in the province protection:

1. House of Khatanbaatar Magsarjav in the center of the Uliastai city
2. Remain of the wall of the old city San in Uliastai city
3. Stone monument with 4 man's depiction at the basin of river Buyant in Zavkhanmandal soum, belong to Türeg period
4. A man stone at the territory of Chandmani soum
5. A man stone on the way to lake Khar Nuur in Erdenekhairkhan soum

Between 1995 and 1998, an amendment was required for the “List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar” adopted in 1994, according to the revision of the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance” and established new administrative units, and numerous immovable properties discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. Thus, the “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 235th decision of the government. The following immovable properties were selected of Zavkhan province selected for state protection:

1. Stone monument with 4 man's depiction at place called Möngöt khyasaa in river Bogd at Aldarkhaan soum
2. The man stone at the back of the mountain Yanjiv in Tsetsen-Uul soum
3. Eight man stones at the place called Daagan del in Shilüüstei soum
4. Man stones at the basin of river Yaruu in Yaruu soum
5. Man stone at the Khöshöötin am in territory of Yaruu soum

Following historical and cultural immovable properties were selected for the province protection:

1. Remain of the wall of the old city San
2. Two man stones at the east valley of the lake Khar nuur in Erdenekhairkhan soum

In 2008, the “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 175th decision of the government and it was enriched by the numerous immovable properties which were discovered in last 10 years of research. The following immovable properties of Zavkhan province were selected for state protection:

1. A stone monument with depictions of 4 man at the place called Mongot Khyasaa in the bank of river Bogd at Aldarkhaan soum
2. Tombs at place called Khökh khoshuunii boom in Bayantes soum
3. The man stones at the back of the Yanjiv mountain in the Tseten-Uul soum
4. 8 deer stones at the place called Daagan del at Shilüüstei soum
5. The man stones at the bank of the Yaruu river in Yaruu soum
6. A man stone at the Khöshööt mountain in Yaruu soum

Following 11 historical and cultural immovable properties were selected for the province protection:

1. The petroglyph at place called Bayan-Airag in Dörvöljin soum

2. Complex monument including deer stones, tombs and tumuluses at the place called Dund shurgakhyn am in Telmen soum
3. Remain of the wall of the old city San in Uliastai city
4. Two man stones at the valley of Teel east to the lake Kharnuur in Erdenekhairkhan soum
5. The petroglyph at the back of the Baga khölin buuts (homestead) in Erdenekhairkhan soum

In 1998, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was adopted by 51st decision of government. According to this project, it was planned to build a fence and to set-up the buffer zone for the deer stones of Daagan del in Shilüüstei soum, and to take mold from man stones at place called Khöshhöt and make replica of man stones and transport the original man stones to the Zavkhan Province Museum, and to place the replicas at the original site. According to the “Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” adopted by the 303rd decision of government, in 2007. It was planned to consolidate and protect the deer stones of Daagan del; and to take imprinting from the stone monument of Möngöt Khyasaa and to make replica of the monument. Due to the wrong planning and calculation on budget, time frame and technical staff, aforementioned works have not implemented yet.

As for worshipping the man stone at place called Dund Shurgakh in territory of Telmen soum in Zavkhan province, the Local Administration and local people from Telmen soum have expressed their request to the Ministry of Culture, Sports and Tourism of Mongolia, for restoring the man stone by replacing its head part. According to this request, the Ministry of Culture, Sports and Tourism has turned to the Center of Cultural Heritage for executing the tasks. The center has done cleaning, consolidation for the man stone and took mold from stone and made replica for it. It has decided to transfer the 4 parts of petroglyph from the mining area /operating license 13409 A/ of Bayan Airag Exploration LLC at the territory of Dörvöljin soum of Zavkhan province to the safety location. In association to this, the Center of Cultural Heritage has given methodology for making of 3 D scanning and measurement for virtual protection, and safety transferring from one to another place.

Within the frame of the project “Stone sutra- cultural heritage” by the financial support of “Development Fund for Culture and Art” under the Ministry of Culture, Sports and Tourism, the research team under the guidance of G.Akim professor and a head of the “Bilgüün nomch san” NGO and D.Erdenebaatar archeologist and head of the Department of Archeology in the Ulaanbaatar University of National University of Mongolia, has done imprinting for 13 historical and cultural immovable properties in territory of Zavkhan province including stone monument of Möngöt Khyasaa in territory of Aldarkhaan soum and given it to the State integrated registration and information database of cultural heritage.

As a result of the registration and inventorying for the historical and cultural immovable properties organized throughout the country by the Ministry of Education, Culture, Science and Sports in 2015, total 8934 historical and cultural immovable properties in 729 cultural sites were registered and inventoried.

Inventory and registration of historical and cultural immovable properties in 2013:

In the framework of the registration, documentation and inventorying of historical and cultural immovable properties in territory of Mongolia, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in 24 soums of Zavkhan province from 8th of June to 9th August of 2013. The team has registered newly and by repeated numbers about 362 immovable properties at 7500 historical sites and documented them by 21000 digital photos, 180 photo films, 20 hand drawings, 120 minutes videotaping. The team has worked in 24 soums of Zavkhan province travelling around 10000 kms.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. Additionally, we enriched some local museum’s storage by some collected finding newly discovered during this registration and documentation work.

We would like to thank all the people and employees of the Zavkhan Province Museum, Cultural center, Local Administration of Zavkhan Province, related organizations, environmental inspector, nature conservator, herders who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Zavkhan province.

Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

● Хадны зураг бичгийн дурсгал

◆ Булш, хиргисүүр

◆ Тахилын онгон

◆ Барилга архитектурын дурсгал

◆ Чулуун хөшөө дурсгал

★ Аймгийн төв

● Сумын төв

Гол

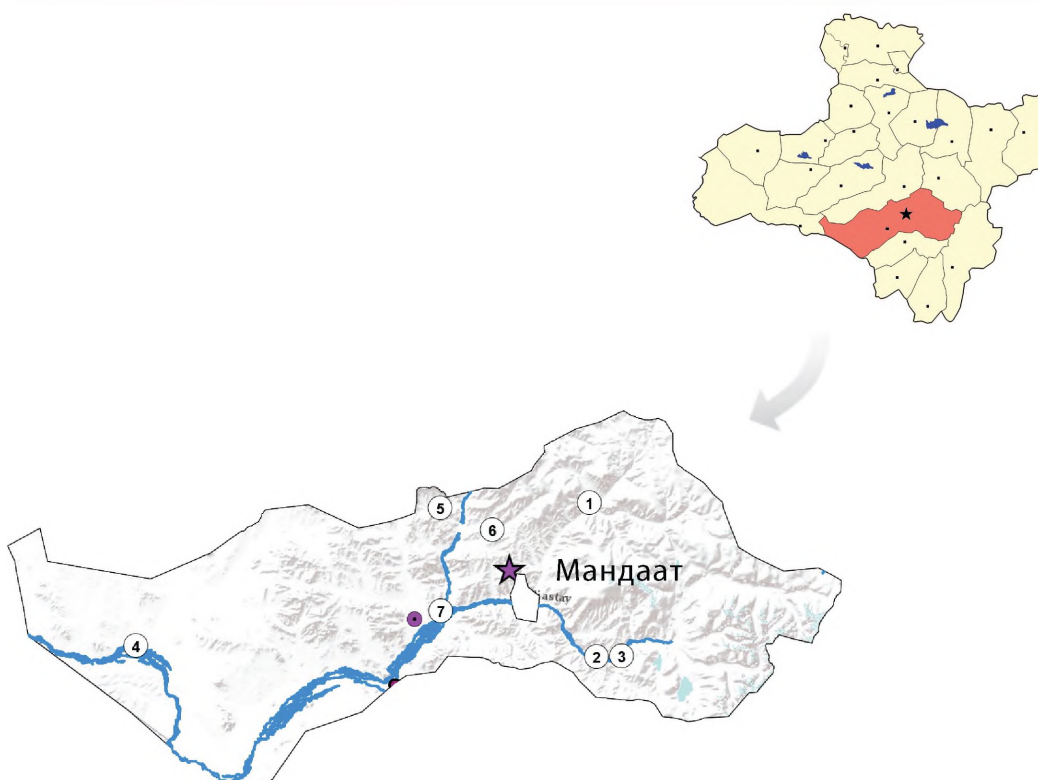
Center of province

Center of soum

River

АЛДАРХААН СУМ

Алдархаан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Отгон хайрхан уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. 1956 онд татан буугдаж Жавхалант, Цагаанхайрхан, Цогтжаргалан суманд нийлээд, 1959 онд дахин байгуулагдсан. Тус сум 2013 оны байдлаар 7.1 мянган га газар нутагтай, 2.7 хүн амтай, 167 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Мандаат суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 25 км зайтай оршдог.

1. Жигстэйн давааны хүн чулуун хөшөөд
2. Мөнгөт хясааны дурсгал
3. Хөөрөгийн амны булш, хиргисүүр
4. Хөх /Бүрдний/ толгойн хүн чулуун хөшөө
5. Хөшөөтийн амны хүн чулуун хөшөө, тахилын онгог
6. Цувираагийн ялаатын хүн чулуу, тахилын онгон
7. Яруугийн хүрээний туурь

1. Жигстэйн давааны хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс 25 км зайд Жигэстэй багийн нутаг Давааний ам хэмээх газар дөрвөлжин хашлагын зүүн урд талд хоёр хүн чулуун хөшөө бий. Эхний хүн чулуун хөшөө уран хээ угалз бүхий малгай, баруун гартаа хундага, бүснээс доош загас, хутга зэрэг дүрслэлтэй. Нөгөө хүн чулуун хөшөө баруун гараар хундага, зүүн гараар илд барьснаар дүрсэлжээ.

Жигстэйн давааны хүн чулуун хөшөөд (Зүүн урдаас)

Жигстэйн давааны хүн чулуун хөшөө

2. Мөнгөт хясааны дурсгал

Сумын төвөөс зүүн зүгт 21 км зайд Богдын гол багийн нутаг Бичигтийн булангийн Мөнгөт хясаа хэмээх газар засаж янзалсан дөрвөн тал боржин чулуун хөшөөний өргөн талд нарийн зураасаар дөрвөн хүнийг ширдэг дээр завилан суусан, таяг тулж, ташаандаа шулуун урт илд зүүсэн зэргээр сийлж дүрсэлжээ.

Мөнгөт хясааны дурсгал (баруун хойноос)

Мөнгөт хясааны хүний дүрслэлийн дардас

3. Хөөрөгийн амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 23 км зайд Богдын гол багийн нутагт Хөөрөгийн ам хэмээх газар 20 гаруй булш, хиргисүүр байна.

Хөөрөгийн амны булш, хиргисүүр (баруунаас)

4. Хөх (Бүрдний) толгойн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 58 км зайд Аргалант багийн төв Хөх толгой хэмээх газар толгой нь хугарч алга болсон цагаан гантиг чулуугаар урласан нэгэн хүн чулуун хөшөө сул хэвтэж буй.

Хөх толгойн хүн чулуун хөшөө

Хөх толгойн хүн чулуун хөшөө

5. Хөшөөтийн амны хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Сумын төвөөс хойш 30 км зайд Алдар багийн нутаг Хөшөөтийн ам хэмээх газар тахилын онгон бүхий нэгэн хүн чулуун хөшөө бий. Тус хүн чулуу хөшөөг малгай өмсөж, буруу энгэртэй дээлтэй, баруун гараар хундага барьж, зүүн гартаа сэлэм атгасан, бүснээс хавтага, унжлага унжуулсан зэргээр дүрсэлжээ. Мөн энэ хүн чулууны зүүн талд 3.5 м өндөр хөшөө бүхий тахилын онгон байна.

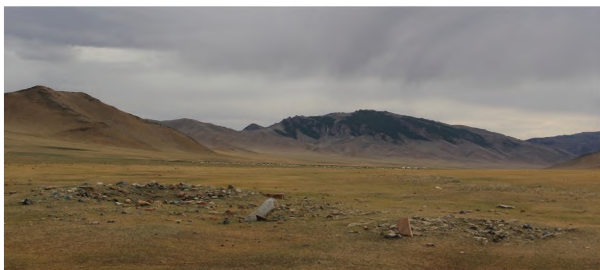
Хөшөөтийн амны хүн чулуун хөшөө

Хөшөөтийн амны тахилын онгон, хөшөө чулуу

6. Цувираагийн ялаатын хүн чулуу, тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30 км зайд Алдар багийн нутаг Цувираа хэмээх газар зэрэгцээ 4 тахилын байгууламж бүхий хоёр хүн чулуун хөшөө байна.

Цувираагийн ялаатын хүн чулуун хөшөөд, тахилын онгон

Цувираагийн ялаатын 2-р хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Цувираагийн ялаатын 1-р хүн чулуун хөшөө

7. Яруугийн хүрээний туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 10 км зайд Мандаат багийн нутаг Яруугийн голын хойд энгэрт Яруугийн хүрээний туурь бий.

Яруугийн хүрээний туурь

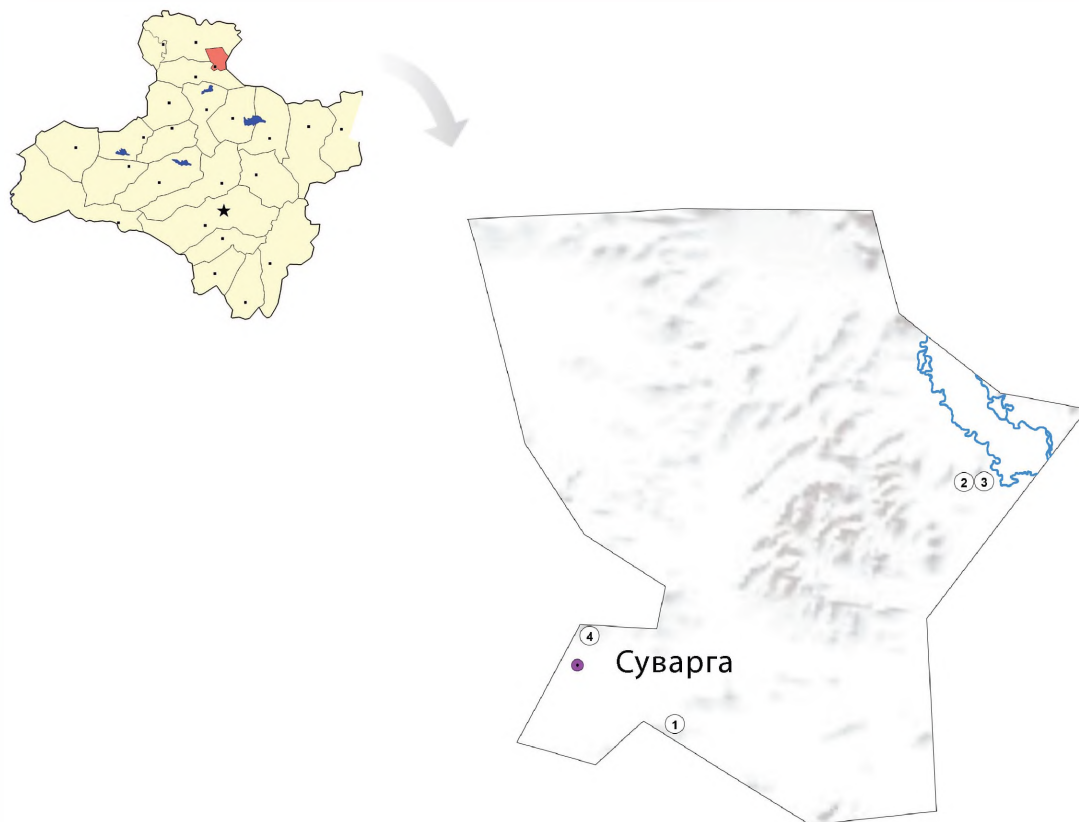
Яруугийн хүрээний туурь

Яруугийн хүрээний туурь

АСГАТ СУМ

Асгат сум БНМАУ-ын АИХ-ыг тэргүүлэгчдийн 1986 онд 179 дүгээр зарилгаар Баянхайрхан тэжээлийн аж ахуйг түшиглэн байгуулагдсан. Тус сум 2013 оны байдлаар 0.6 мянган га газар нутагтай, 945 хүн амтай, 37.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Суварга суурин нь аймгийн төвөөс хойш 185 км зайтай оршдог.

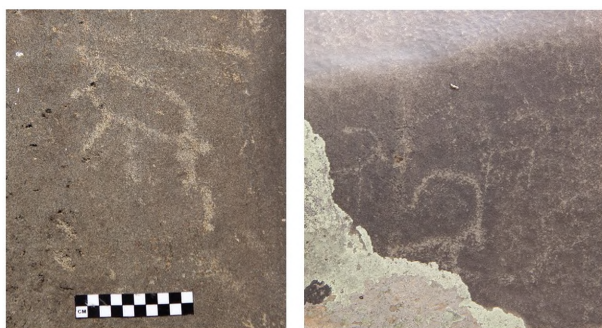
1. Дуут хадны зураг
2. Сант толгойн хиргисүүр
3. Харгантын хиргисүүр
4. Хөх хадны зураг

1. Дуут хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 23 км зайд Суварга багийн нутаг Дуут хад хэмээх газар цөөн сийлмэл зураг байна.

Дуут хад

Дуут хадны зураг

2. Сант толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 23 км зайд Аргалант багийн нутаг Сант толгой хэмээх газар дугуй, дөрвөлжин хүрээтэй хүрээтэй 60 гаруй булш, хиргисүүр байна.

Сант толгойн хиргисүүр

3. Харгантын хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 19 км зайд Аргалант багийн нутаг Харгантын дөрөлж хэмээх газар дугуй хүрээтэй голдоо овоолго чулуун дараастай 10 орчим хиргисүүр байна.

Харгантын хиргисүүр

4. Хөх хадны зураг

Сумын төвөөс хойд зүгт 6 км зайд Аргалант багийн нутаг Хөх хад хэмээх газар адуу, янгир дүрсэлсэн хадны сийлмэл зураг байна.

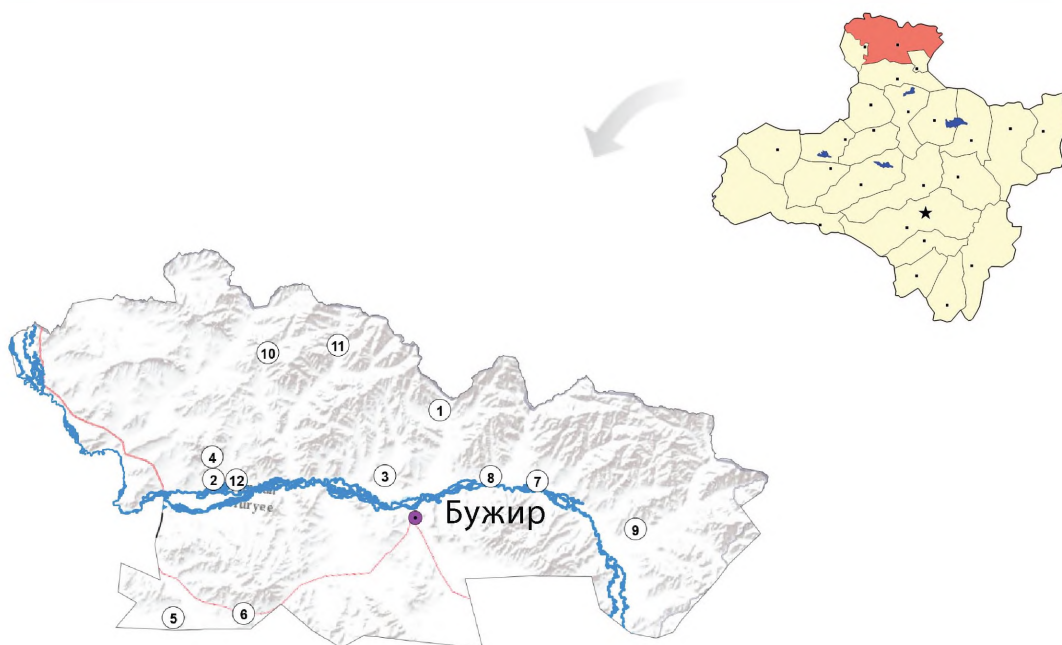
Хөх хадны зураг

Хөх хадны зураг

БАЯНТЭС СУМ

Баянтэс сумыг анх УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны 1931 онд Баян-Уул нэртэй Хантайшир уулын аймгийн Дэлгэр хан уулын хошуунаас салгаж Хөвсгөл аймгийн харьяалалд байгуулжээ. 1974 онд АИХТ-ийн 216 дугаар зарилгаар Завхан аймгийн харяанд шилжүүлэн Тэс сумыг Баян-Уул суманд нэгтгэж Баянтэс хэмээн нэрлэх болжээ. 2013 оны байдлаар 4.3 мянган га газар нутагтай, 2.5 мянган хүн амтай, 95.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Бужир суурин нь аймгийн төвөөс хойш 225 км зайтай оршдог.

1. Баян хөндийн хиргисүүр
2. Барчигарын хадны зураг
3. Дээд харгантын хиргисүүр
4. Их бэрхийн уулын зосон зураг
5. Овгорын хадны зураг
6. Талын толгойн хадны зураг
7. Улаан үзүүрийн хиргисүүр
8. Хужир толгойн буган чулуун хөшөө, тахилын онгон
9. Хүрээний талын хүн чулуун хөшөө
10. Хүүшийн хиргисүүр
11. Цагаан голын хүн чулуун хөшөө
12. Шавар тохойн буган чулуун хөшөө

1. Баян хөндийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 16км зайд Хачиг багийн нутаг Баян хөндийн Дөрөлж хэмээх газар дугуй хүрээтэй гурван хиргисүүр бий.

Баян хөндийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Барчигарын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун зүгт 31 км орчим зайд Бужир багийн нутаг Барчигар хэмээх газар үхэр чулуун дээр ан амьтны дүрслэл бүхий хадны зураг байна.

Барчигарын хадны зураг

Барчигарын хадны зураг

3. Дээд харгантын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 10 км орчим зайд Жавхлан багийн нутаг Дээд харгант хэмээх газар дугуй хүрээтэй, том хиргисүүр бий. Тус хиргисүүрээс зүүн тийш арав гаруй дугуй дараастай булш байна.

Дээд харгантын хиргисүүр

4. Их бэрхийн уулын зосон зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 32 км зайд Их бэрх уулын өмнө талын хавцлын хаданд улаан хүрэн зосоор зурсан хүн, ан амьтан болон янз бүрийн дүрслэл бүхий зосон зураг бий.

Их бэрхийн зосон зураг

5. Овгорын хадны зураг

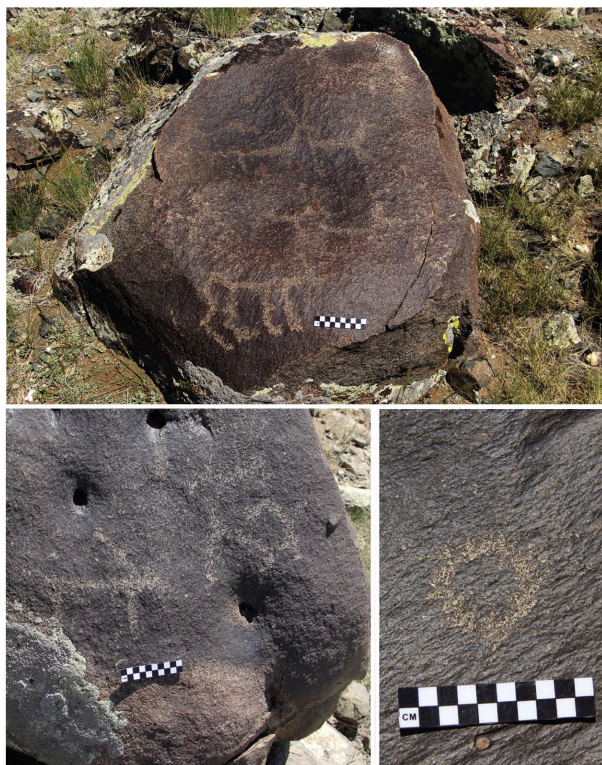
Сумын төвөөс баруун урд зүгт 40 км зайд Бужир багийн нутагт Овгор хэмээх газар толгойгоо нийлүүлсэн буга болон янгир зэрэг ан амьтадыг дүрсэлсэн хадны зураг байна.

Овгорын хадны зураг

6. Талын толгойн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 31 км зайд Бужир багийн нутагт Талын толгой хэмээх газар цөөн хадны зураг болон бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Талын толгойн хадны зураг

7. Улаан үзүүрийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 10 км зайд Зайгал багийн нутаг Улаан үзүүр хэмээх газар 60 орчим булш, хиргисүүр байна.

Улаан үзүүрийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

8. Хужир толгойн буган чулуун хөшөө, тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 11 км зайд Хачиг багийн нутагт Хужир толгой хэмээх газар эвдэрсэн тахилын онгон дээр нэгэн буган чулуун хөшөө сул хэвтэж байна.

Улаан үзүүрийн хиргисүүр

Улаан үзүүрийн буган чулуун хөшөө

9. Хүрээний талын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн зүгт 34 км зайд Зайгал багийн нутаг Хүрээний тал хэмээх газар хүн чулуун хөшөө байна.

Хүрээний талын хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

10. Хүүшийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 34 км зайд Жавхлан багийн нутаг Хүүш хэмээх газар дугуй хүрээтэй нэг хиргисүүр бий.

Хүүшийн хиргисүүр

11. Цагаан голын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 29 км зайд Жавхалан багийн нутаг Заставын зүүн урд Цагаан гол хэмээх газар тахилын онгон бүхий нүүр дүрсэлсэн хүн чулуун хөшөө байна.

Цагаан голын хүн чулуун хөшөө

12. Шавар тохойн буган чулуун хөшөө

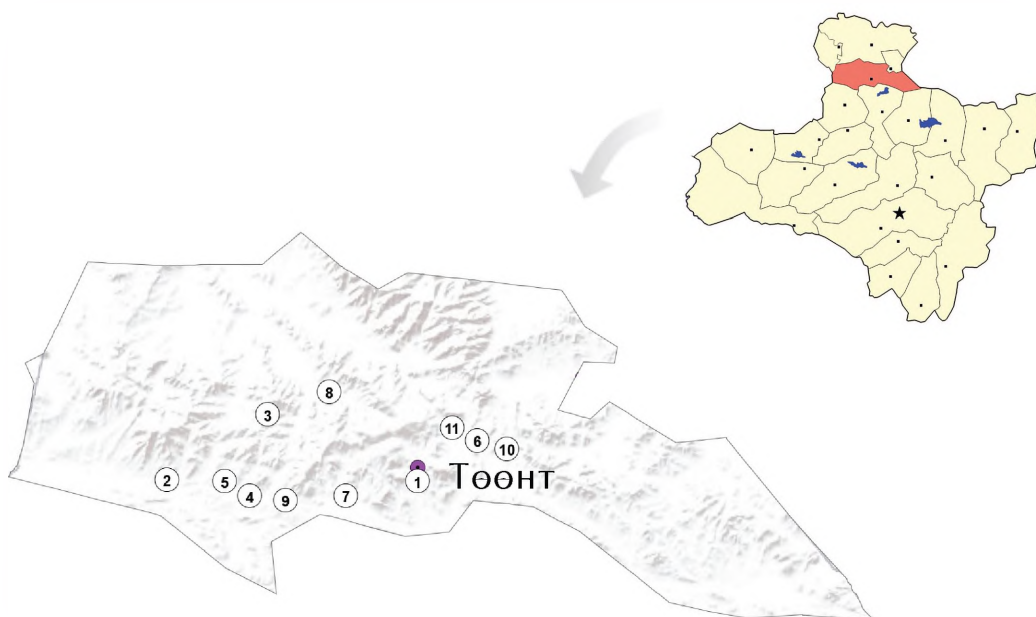
Сумын төвөөс баруун зүгт 30 км зайд Бужир багийн нутагт Шавар тохой хэмээх газар буган чулуун хөшөө байна.

Шар тохойн буган чулуун хөшөө

БАЯНХАЙРХАН СУМ

Баянхайрхан сумыг 1931 онд Хантайшир уулын аймгийн Дэлгэрхаан уулын хошууг татан буулгаж Мөн хошууны Цэцэн , Баян , Наран гэх гурван сумыг нэгтгэн Хөвсгөл аймгийн Баянхайрхан сум нэртэйгээр анх байгуулжээ.1942 оны БНМАУ-ын бага хурлын Тэргүүлэгчдийн 81 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгаас Завхан аймагт шилжүүлсэн байна. 2013 оны байдлаар 2.5 мянган га газар нутагтай, 1.7 мянган хүн амтай, 100.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Төөнт суурин нь аймгийн төвөөс хойш 225 км зайтай оршдог.

1. Алтан булагийн хүн чулуун хөшөөд
2. Агитын өврийн буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
3. Байшинтын өвөрийн хадны зураг
4. Баянтохойн хүн чулуун хөшөөд
5. Дунд улаан булагийн хүн чулуун хөшөө
6. Мод толгойн шилийн хиргисүүр
7. Навтагар боомын хиргисүүр
8. Соёотын хүн чулуун хөшөө
9. Урт булагийн дөрөлжийн хүн чулуун хөшөө
10. Хужиртын хиргисүүр
11. Цагаан нуурын тахилын онгон

1. Алтан булагийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвийн зүүн урд хэсэгт Алтан булаг хэмээх газар тахилын онгон бүхий 2 хүн чулуун хөшөө бий.

Алтан булагийн хүн чулуун хөшөөд

Алтан булагийн хүн чулуун хөшөөд

2. Агитын өвөрийн буган чулуун хөшөө, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 30 км зайд Минж багийн нутаг Агитын өвөр хэмээх газар дугуй, дөрвөлжин хүрээтэй бүлэг булш, хиргисүүр бий. Дугуй хүрээтэй хиргисүүрийн дэргэд 3 буган чулуун хөшөө байх бөгөөд нэг нь унасан, нөгөө 2 нь хиргисүүрийн дагуул байгууламжын хажууд босгосон байна.

Агитын өвөрийн хиргисүүр

Агитын өвөрийн буган чулуун хөшөө

Агитын өвөрийн буган чулуун хөшөөд

Агитын өвөрийн буган чулуун хөшөөд

3. Байшинтын өвөрийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун зүгт 24 км зайд Минж багийн нутаг Байшинтын өвөр хэмээх газар буга, янгир зэргийг дүрсэлсэн хадны сийлмэл зураг бий.

Байшинтын өвөрийн хад

Байшинтын өвөрийн хадны зураг

4. Баянтохойн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун зүгт 21 км зайд Минж багийн нутаг Баянтохой хэмээх газар тахилын онгон бүхий уран дүрслэл сайтай хоёр хүн чулуун хөшөөд бий.

Баянтохойн хүн чулуун хөшөөд

Баянтохойн 1-р хүн чулуун хөшөө

Баянтохойн 2-р хүн чулуун хөшөө

5. Дунд улаан булагийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 23 км зайд Минж багийн нутаг Дунд улаан булаг хэмээх газар тахилын онгон бүхий хүний нүүр дүрсэлсэн хүн чулуун хөшөө байна.

Дунд улаан булагийн хүн чулуун хөшөө (хойноос)

6. Мод толгойн шилийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 12 км зайд Асгат багийн Мод толгойн шил хэмээх газар дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна.

Мод толгойн шилийн хиргисүүр (хойноос)

7. Навтагар боомын хиргисүүр

Сумын баруун урагш 18 км зайд Төөнт багийн нутаг Навтагар боом хэмээх газар дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна.

Навтгар боомын хиргисүүр

8. Соёотын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс хойд зүгт 19 км зайд Минж багийн нутаг Соёот хэмээх газар тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө бий.

Соёотын хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Соёотын хүн чулуун хөшөө

9. Урт булагийн дөрөлжийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 16 км зайд Төөнт багийн нутаг Урт булагийн дөрөлж хэмээх газар тахилын онгонтой 3 хүн чулуун хөшөө байна.

Уртын булагийн дөрөлжийн 1-р хүн чулуун хөшөө

Уртын булагийн дөрөлжийн 2-р хүн чулуун хөшөө

Уртын булагийн дөрөлжийн 3-р хүн чулуун хөшөө

10. Хужиртын хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 12 км зайд Асгат багийн Хужирт хэмээх газар дугуй хүрээтэй голдоо овоолго чулуун дараастай хиргисүүр байна.

Хужиртын хиргисүүр

11. Цагаан нуурын тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн зүгт 10 орчим км зайд Төөнт багийн Цагаан нуур хэмээх газар тахилын онгон байна.

Цагаан нуурын тахилын онгон

Цагаан нуурын тахилын онгон

ДӨРВӨЛЖИН СУМ

Дөрвөлжин сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Сэцэн сартуулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 7.0 мянган га газар нутагтай, 2.0 мянган хүн амтай, 129.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Буга суурин нь аймгийн төвөөс баруун тийш 240 орчим км зайтай оршдог.

1. Баян айрагийн хадны зураг
2. Буга хайрханы хиргисүүр
3. Сар хайрханы хиргисүүр
4. Хар овооны хүн чулуун хөшөө
5. Цагаан замын хөшөө чулуу
6. Элст толгойн хүн чулуун хөшөө
7. Хомын талын хиргисүүр буган чулуун хөшөө

1. Баян айрагийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун зүгт 23 км зайд Цогт багийн нутаг Баян айраг уул орчимд олон тооны хадны зураг байна.

Баян айрагийн хадны зураг (2013)

Баян айрагийн хадны зураг

Баян айрагийн хадны зургийн 3D модель

2. Буга хайрханы хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 18 км зайд Буга багийн нутаг Буга хайрханы зүүн хойд бэлээр дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй 30 гаруй хиргисүүр байна.

Буга хайрханы хиргисүүр

3. Сар хайрханы хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 129 км зайд Таван толгой багийн нутагт Сар хайрханы энгэр, хормойгоор олон тооны янз бүрийн дараастай булш, дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр бий.

Сар хайрханы хиргисүүр

4. Хар овооны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн зүгт 45 км зайд Цогт багийн нутаг Хар овоо хэмээх газар дөрвөлжин тахилын байгууламжтай хашлагатай, улаан боржин чулуугаар урласан хүн чулуун хөшөө бий.

Хар овооны хүн чулуун хөшөө

Дөрвөлжин сум

5. Цагаан замын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун зүгт 5 км зайд Буга багийн нутаг Цагаан зам хэмээх газар дөрвөлжин хашлага бүхий хөшөө чулуу бий.

Цагаан замын хөшөө чулуу

6. Элст толгойн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 26 км зайд Буурал багийн нутаг Элст толгойн Дунд худгийн дээд талын горихны дэргэд тахилын онгон бүхий толгой нь хугарч унасан хүн чулуун хөшөө байна.

Элст толгойн хүн чулуун хөшөө

7. Хомын талын хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 135 км зайд Таван толгой багийн нутагт Хомын талд хиргисүүр, нэгэн буган чулуун хөшөө бий.

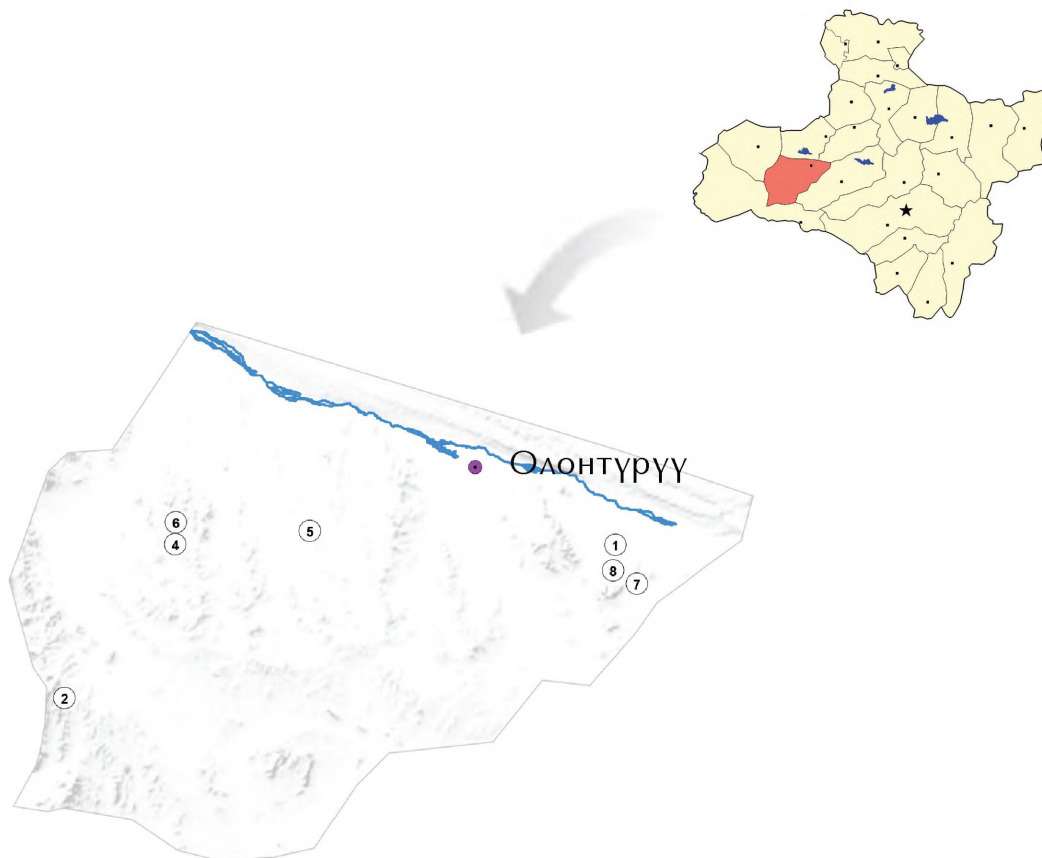
Хомын талын буган чулуун хөшөө

Хомын талын хиргисүүр

ЗАВХАНМАНДАЛ СУМ

Завханмандал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Сэцэн сартуулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 3.6 мянган га газар нутагтай, 1.1 мянган хүн амтай, 86.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Олонтүрүү баг суурин нь аймгийн төвөөс бауун хойш 140 орчим км зайтай оршдог.

1. Дунд эмгэний хиргисүүр
2. Олон индэртийн тамга, хадны зураг
3. Таван ламын хойд толгойн хиргисүүр
4. Хар үзүүрийн хиргисүүр
5. Хүйтэн чулууны хиргисүүр, хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон
6. Цомбойн хар толгойн хадны зураг
7. Чандмань толгойн хүн чулуун хөшөө
8. Эмгэнтийн хөшөө чулуу, хиргисүүр

1. Дунд эмгэний хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 21 км зайд Олон түрүү багийн нутаг Дунд эмгэн хэмээх уулын зүүн хойно дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна.

Дунд эмгэний хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Олон индэртийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 55 км зайд Мандал багийн нутаг Олон индэрт хэмээх газар янз бүрийн тамга тэмдгийн дүрслэл бий. Мөн энд цөөн тооны хадны сийлмэл зураг байна.

Олон индэртийн хад

Олон индэртийн хадны зураг

3. Таван ламын хойд толгойн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 28 км зайд Олон түрүү багийн нутаг Таван ламын толгой хэмээх газар дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр байна.

Таван ламын хойд толгойн хиргисүүр

4. Хар үзүүрийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 12 км зайд Олон булаг багийн нутаг Хар үзүүр хэмээх газар бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Хар үзүүрийн хиргисүүр

Хар үзүүрийн хиргисүүр

5. Хүйтэн чулууны Их цохионы хүн чулуун хөшөө булш, тахилын онгон, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 28 км зайд Олон булаг багийн нутаг Хүйтэн цохио хэмээх газар өндөр хөшөө чулуутай тахилын онгоны дэргэд толгой нь хугарсан хүн чулуун хөшөө байна. Мөн тэр орчимд дугуй, дөрвөлжин хүрээтэй цөөн хиргисүүр бий.

Хүйтэн чулууны хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Хүйтэн чулууны хиргисүүр

6. Цомбойн хар толгойн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 36 км зайд Мандал багийн нутаг Цомбой хар толгой хэмээх газар цөөн тооны хадны зураг бий. Уг хадан дээр янгирыг олноор нь дүрсэлсэн байна.

Цомбойн хар толгойн хадны зураг

Цомбойн хар толгойн хадны зураг

Цомбойн хар толгойн хадны зураг

7. Чандмань толгойн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн зүгт 25 км зайд Олон түрүү багийн нутаг Чандмань толгой хэмээх газар танилын онгоны голд хүний нүүр, гар зэргийг дүрсэлсэн хүн чулуун хөшөө бий.

Чандмань толгойн хүн чулуун хөшөө

Чандмань толгойн хүн чулуун хөшөө

8. Эмгэнтийн хөшөө чулуу, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 28 км зайд Олон түрүү багийн нутаг Эмгэнт хэмээх газар хөшөө чулуу байна. Мөн тэр орчимд том жижиг арав гаруй хиргисүүр бий.

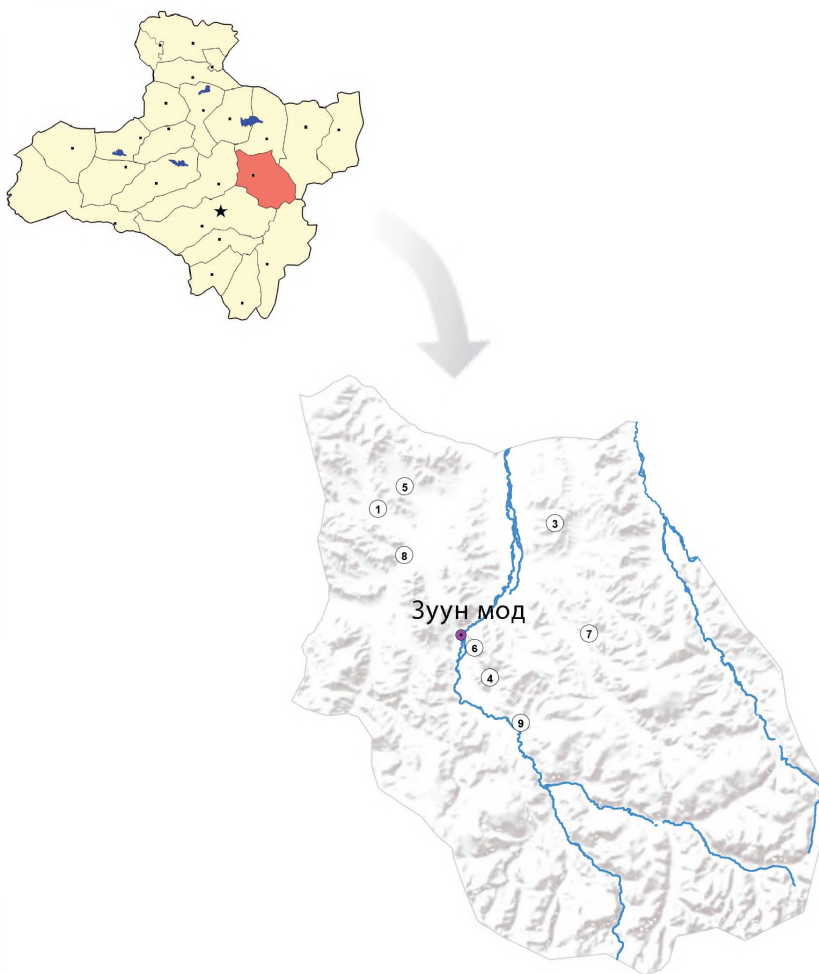
Эмгэнтийн хөшөө чулуу

Эмгэнтийн хиргисүүр

ИДЭР СУМ

Идэр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Нөмрөг уулын хошуунаас Идэр цэцэрлэг нэртэйгээр байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 3.7 мянган га газар нутагтай, 2.4 мянган хүн амтай, 93.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Зуун мод суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 70 орчим км зайтай оршдог.

1. Ар дугуйн нүд булагийн буган чулуун хөшөөд
2. Доод ногооны амны буган чулуун хөшөө
3. Мухарын амны Гэл хадны зураг
4. Номхоны хөндийн хиргисүүр
5. Төмөртийн Мэргэн цохионы хадны зураг
6. Хар усны шанааны булш, хиргисүүр
7. Тунын бөөрөгийн хүн чулуун хөшөө
8. Хүрэн хонхын булш, хиргисүүр
9. Ялгуусан гэгээний хийдийн туурь

1. Ар дугуйн нүд булагийн буган чулуун хөшөөний цогцолбор

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20 орчим км зайд Загастай багийн нутаг Ар дугуйтын Нүд булаг хэмээх газар 11 буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал бий.

Ар дугуйн нүд булагийн буган чулуун хөшөөд

Ар дугуйн нүд булагийн буган чулуун хөшөөд

Ар дугуйн нүд булагийн буган чулуун хөшөөд

2. Доод ногооны амны буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 16 км зайд Загастай багийн нутаг Доод ногооны ам хэмээх газар таван буган чулуун хөшөө байна.

Доод ногооны амны буган чулуун хөшөө

Доод ногооны амны буган чулуун хөшөө

Доод ногооны амны буган чулуун хөшөө

Доод ногооны амны буган чулуун хөшөө

3. Мухарын амны гэл хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн зүгт 16 км зайд Мануустай багийн нутаг Мухарын амны гэл хад хэмээх газар янгир болон буга, чонын дүрслэл бүхий цөөн хадны зураг байна.

Мухарын амны гэл хад

Мухарын амны гэл хадны зураг

4. Номхоны хөндийн хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт 21 км зайд Дархан уул багийн нутаг Номхоны хөндий хэмээх газар дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна.

Номхоны хөндийн хиргисүүр

5. Төмөртийн Мэргэн цохионы хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20 орчим км зайд Мануустай багийн нутаг Төмөртийн голын мэргэн цохио хэмээх газар хадны зураг байна.

Төмөртийн Мэргэн цохионы хадны зураг

6. Хар усны шанааны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт байрлах Дархан уул багийн нутаг Хар усны шанаа хэмээх газар бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Хар усны шанааны булш, хиргисүүр

Хар усны шанааны булш, хиргисүүр

7. Тунын бөөрөгийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн зүгт 16 км зайд Загастай багийн нутаг Тунын бөөрөг хэмээх газар тахилын онгонтой хүн чулуун хөшөө байна.

Тунын бөөрөгийн хүн чулуун хөшөө

Тунын бөөрөгийн хүн чулуун хөшөө

Тунын бөөрөгийн хүн чулуун хөшөө

8. Хүрэн хонхын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 16 км зайд Загастай багийн нутаг Хүрэн хонх хэмээх газар бүлэн булш, хиргисүүр байна.

Хүрэн хонхны булш, хиргисүүр

9. Ялгуусан гэгээний хийдийн туурь

Сумын төвөөс урд зүгт 21 км зайд Дархан уул багийн нутаг Наран мандалын дэнж хэмээх газар Ялгуусан гэгээн хутагтын хүрээний туурь байна.

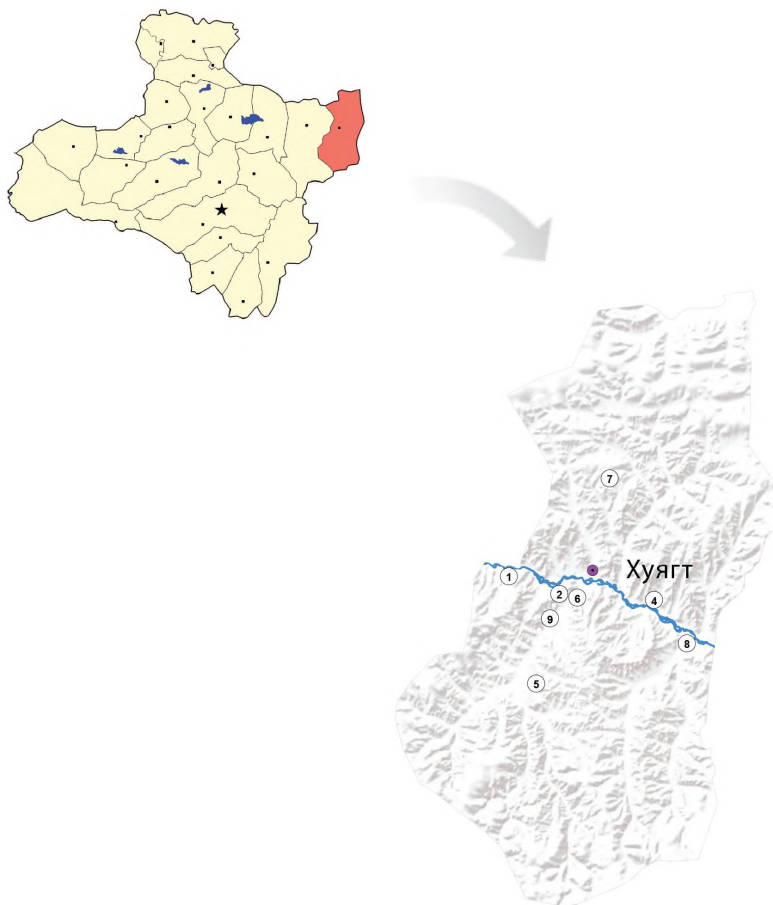
Ялгуусан гэгээний хийдийн туурь

Ялгуусан гэгээний хийдийн туурь

ИХ-УУЛ СУМ

Их-Уул сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг Мандал уулын аймгийн Чадмань-Өлзийт Далайн хошуунаас салгаж Архангай аймгийн харьяалалд байгуулжээ. 1942 оноос Архангай аймгаас Завхан аймагт шилжүүлжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 3.8 мянган га газар нутагтай, 6.0 мянган хүн амтай, 184.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хуягт суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш хойш 170 гаруй км зайтай оршдог.

1. Бумбатын амны булш, хиргисүүр
2. Зулзагатын амны буган чулуун хөшөө
3. Овголжийн хүн чулуун хөшөө
4. Овоотын хүннү булш
5. Хөх хясааны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
6. Хүүшийн амны хүн чулуун хөшөө
7. Цагаан хонхны хадны зураг
8. Цэцүүхийн тахилын онгон
9. Шивэртэйн булш, хиргисүүр, тахилын онгон

1. Бумбатын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 16 км зайд Үржил багийн нутаг Бумбатын аманд булш, хиргисүүр бий.

Бумбатын амны булш, хиргисүүр

2. Зулзагатын амны хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 8 орчим км зайд Зарт багийн нутаг Зулзагатын аманд чулуун овоолгын дунд нэгэн буган чулуун хөшөө байна. Тэр орчимд дугуй дараастай цөөн булш бий.

Зулзагатын амны буган чулуун хөшөө

3. Овголжийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 9 орчим км зайд Зарт багийн нутаг Овголж хэмээх газар хэмээх газар тахилын онгонтой хүн чулуун хөшөө байна.

Овголжийн хүн чулуун хөшөө

4. Овоотын хүннү булшгийн оршуулгын дурсгал

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 10 км зайд Хонгор багийн нутаг Овоот толгой хэмээх газар 50 гаруй хүннү булш бүхий оршуулгын газар байна.

Зулзагатын амны булш, хиргисүүр

Овоотын хүннү булш (Зүүн урдаас)

5. Хөх хясааны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 23 орчим км зайд Зарт багийн нутаг Хөх хясаа хэмээх газар буган чулуун хөшөө болон хиргисүүр байна.

Хөх хясааны буган чулуун хөшөө

Хөх хясааны хиргисүүр

6. Хүүшийн амны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 8 орчим км зайд Зарт багийн нутаг Хүүшийн ам хэмээх газар дөрвөлжин хашилга чулуутай саарал боржин чулуугаар урласан хүн чулуун хөшөө бий.

Хүүшийн амны хүн чулуун хөшөө

7. Цагаан хонхны хадны зураг

Сумын төвөөс хойд зүгт 14 км зайд Үржил багийн нутаг Цагаан сайрын Цагаан хонх хэмээх газар цөөвтөр хадны зураг бий.

Цагаан хонхны хадны зураг

Цагаан хонхны хадны зураг

8. Цэцүүхийн тахилын онгоны цогцолбор

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 18 км зайд Хонгор багийн нутаг Цэцүүхийн бэлчир хэмээх газар төв замын урд талд мэлхий чулуу болон 180 гаруй зэл чулуутай тахилын онгоны цогцолбор оршино.

Цэцүүхийн тахилын онгон

Цэцүүхийн тахилын онгоны зэл чулуу

Цэцүүхийн тахилын онгоны мэлхий чулуун суурь

9. Шивэртэйн булш, хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 9 орчим км зайд Зарт багийн нутаг Шивэртэй хэмээх газар бүлэг булш болон хиргисүүр байна. Мөн хөшөө чулуу бүхий тахилын онгон бий.

Шивэртэйн хиргисүүр

Шивэртэйн тахилын онгон, хөшөө чулуу

НӨМРӨГ СУМ

Нөмрөг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Нөмрөг уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 3.3 мянган га газар нутагтай, 1.8 мянган хүн амтай, 84.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хөдрөг суурин нь аймгийн төвөөс хойш 120 орчим км зайтай оршдог.

1. Байшинтын зосон зураг
2. Баян улааны булш, хиргисүүр
3. Бэрхийн өвөлжөөний хадны зураг
4. Өвөр шивэртэйн буган чулуун хөшөө
5. Талын толгойн хүн чулуун хөшөө
6. Тэлмэн нуурын хойд эргийн хиргисүүр
7. Элст арын хүн чулуу хөшөө
8. Ялаат нуурын буган чулуун хөшөөд

Нөмрөг сум

1. Байшинтын зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн зүгт 3 км зайд Хөдрөг багийн нутаг Байшинтын агуйд хүний дүрс болон хэрээс, ташуу зураас зэргийг дүрсэлсэн зосон зураг бий.

Байшинтын агуй (урдаас)

Байшинтын агуйн зосон зураг

2. Баян улааны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 3 км зайд Хөдрөг багийн нутаг Баян улааны хормойгоор янз бүрийн хэлбэр бүхий бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Баян улааны булш, хиргисүүр

3. Бэрхийн өвөлжөөний хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн зүгт 14 км зайд Нуур багийн нутаг Бэрхийн өвөлжөө хэмээх газар буга болон янгир зэргийг дүрсэлсэн хады зураг байна.

Бэрхийн өвөлжөөний хадны зураг

4. Өвөр шивэртэйн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 2 км зайд Хөдрөг багийн нутаг Өвөр шивэртэй хэмээх голын усанд хоёр буган хөшөө байна. нэг нь голоороо хугарч унасан байдалтай.

Өвөр шивэртэйн буган чулуун хөшөөд

Өвөр шивэртэйн буган чулуун хөшөөд

5. Талын толгойн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 17 км зайд Дархан уул багийн нутаг Талын толгой хэмээх газар тахилын онгонтой хүн чулуун хөшөө бий.

Талын толгойн хүн чулуун хөшөө

Талын толгойн хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

6. Тэлмэн нуурын хойд эргийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 10 км зайд Нуур багийн нутаг, Тэлмэн нуурын хойд эргээр дугуй хүрээтэй цөөн хиргисүүр бий.

Тэлмэн нуурын хиргисүүр

7. Элст арын хүн чулуу хөшөө

Сумын төвөөс зүүн зүгт 14 км зайд Хайрхан багийн нутаг Элст арын үзүүр хэмээх газар хүн чулуун хөшөө байна.

Элст арын хүн чулуун хөшөө

8. Ялаат нуурын буган чулуун хөшөөд

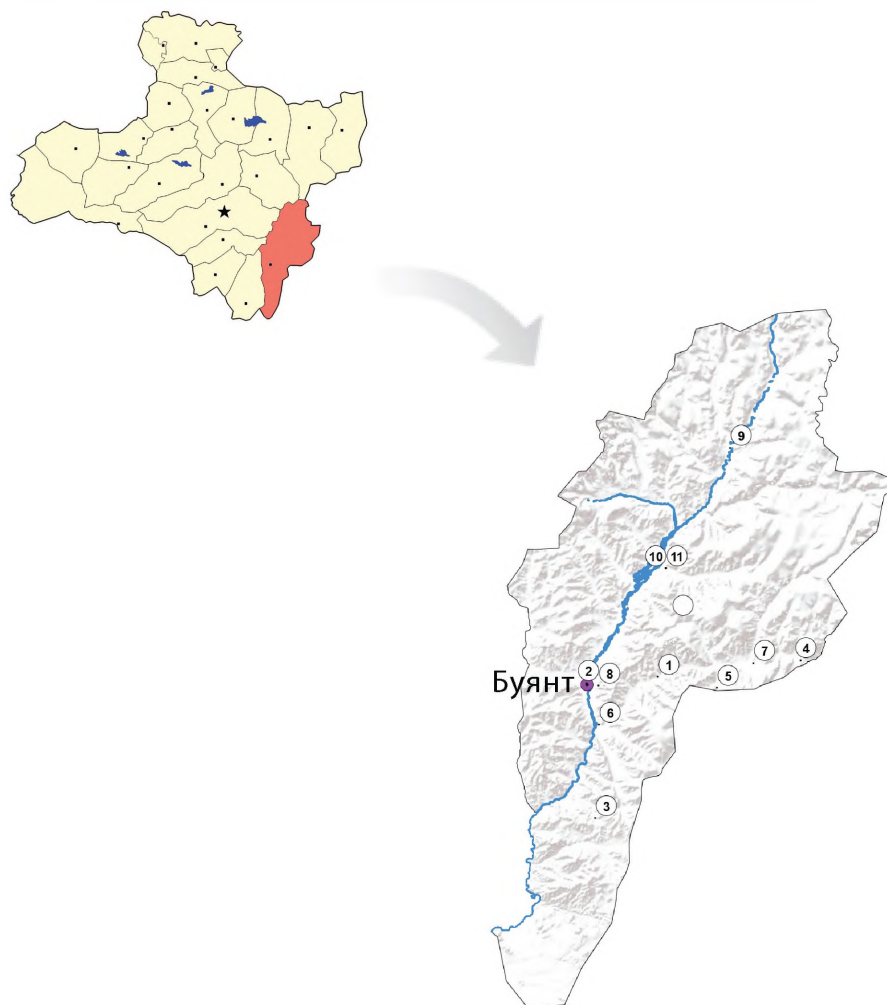
Сумын төвөөс урд Ялаат нуурын зүүн эрэгт нэг босоо болон нөгөө нь газарт унаж хугарсан 2 буган чулуун хөшөө бий.

Ялаат нуурын буган чулуун хөшөө

ОТГОН СУМ

Отгон сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Отгон хайрхан уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 6.0 мянган га газар нутагтай, 2.8 мянган хүн амтай, 147.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Буянт суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 80 гаруй км зайтай оршдог.

1. Өвөр гялгарын амны булш
2. Сумын төвийн дэргэдэх хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
3. Тооны давааны амны булш, хөшөө чулууд
4. Түргэний амны буган чулуун хөшөө
5. Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө
6. Шар усны уулзварын хиргисүүр, буган чулуу хөшөө
7. Бор бургасны амны булш, хиргисүүр
8. Хар согоотын булш, хиргисүүр
9. Хаяа нуурын чулуун байгууламж, буган чулуун хөшөө
10. Хүрээгийн амны булш, хиргисүүр
11. Хуяагтын амны хиргисүүр, тахилын онгон

1. Бор бургасны амны булш, хиргисүүр

Сумаас зүүн урд зүгт 35 км зайд Баянбулаг багийн нутаг Бор бургасны хэмээх газар дугуй, дөрвөлжин дараастай бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Бор бургасны амны булш, хиргисүүр (хойноос)

2. Өвөр гялгарын амны булш

Сумын Баянбулаг багийн нутаг Гялгарын ам хэмээх газар булш, хиргисүүр байна.

Өвөр гялгарын амны булш, хиргисүүр (урдаас)

3. Сумын төвийн дэргэдэх буган чулуун хөшөө

Сумын төвд буган чулуун хөшөө болон хиргисүүр байна.

Сумын төвийн дэргэдэх буган чулуун хөшөөд (урдаас)

4. Тооны давааны амны булш, хөшөө чулууд

Сумын төвөөс урд зүгт 28 км зайд Соёл багийн нутаг Тооны даваа хэмээх газар хөшөө бүхий бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Тооны давааны амны булш, хөшөө чулууд

5. Түргэний амны буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд 45.5 км зайд Баянбулаг багийн нутагт Түргэний аманд буган чулуун хөшөө байна.

Түргэний амны буган чулуун хөшөө

Түргэний амны буган чулуун хөшөө

6. Хар согоотын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 10 км зайд Буянт багийн Хар согоот хэмээх газар дугуй хүрээтэй хиргисүүр болон дөрвөлжин дараастай 10 гаруй хиргисүүр байна.

Хар согоотын булш, хиргисүүр

7. Хаяа нуурын чулуун байгууламж, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс хойд зүгт 57 км зайд Буянт багийн нутаг Хаяа нуурын Хавтгайн амны баруун хөвөөнд дугуй дараас бүхий нэгэн чулуун байгууламж бий. Түүний дэргэд ороомог бүхий дүрслэлтэй жижиг буган чулуун хөшөө байна.

Хаяа нуурын чулуун байгууламж, хиргисүүр

Хаяа нуурын буган чулуун хөшөө

8. Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 30 км зайд Баянбулаг багийн Хөшөөтийн Хөшөө гэдэг газар дөрвөлжин хашлага чулуутай буган хөшөө байна.

Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө

Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө

Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө, тахилын онгон

9. Хуягтын амны хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30 км зайд Буянт багийн нутаг Хуягтын ам хэмээх газар 2 эгнээ зэл чулуу бүхий тахилын онгон бий. Мөн энэ орчимд уулын хормойгоор олон булш, хиргисүүр байна.

Хуягтын амны тахилын онгон, хиргисүүр

Хуягтын амны тахилын онгон зэл чулуу

10. Хүрээгийн амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 32 км зайд Буянт багийн төвийн Хүрээгийн ам хэмээх газар хойно дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Хүрээгийн амны булш, хиргисүүр

11. Шар усны уулзварын буган чулуу хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 9 км зайд Соёл багийн нутаг Шар усны уулзвар хэмээх газар дөрвөлжин хүрээтэй хүрээг тойрсон тахилын байгууламжтай хиргисүүрийн тахилын байгууламжинд 3 Буган чулуун хөшөөг босгосон байна.

Шар усны уулзварын буган чулуун хөшөөд

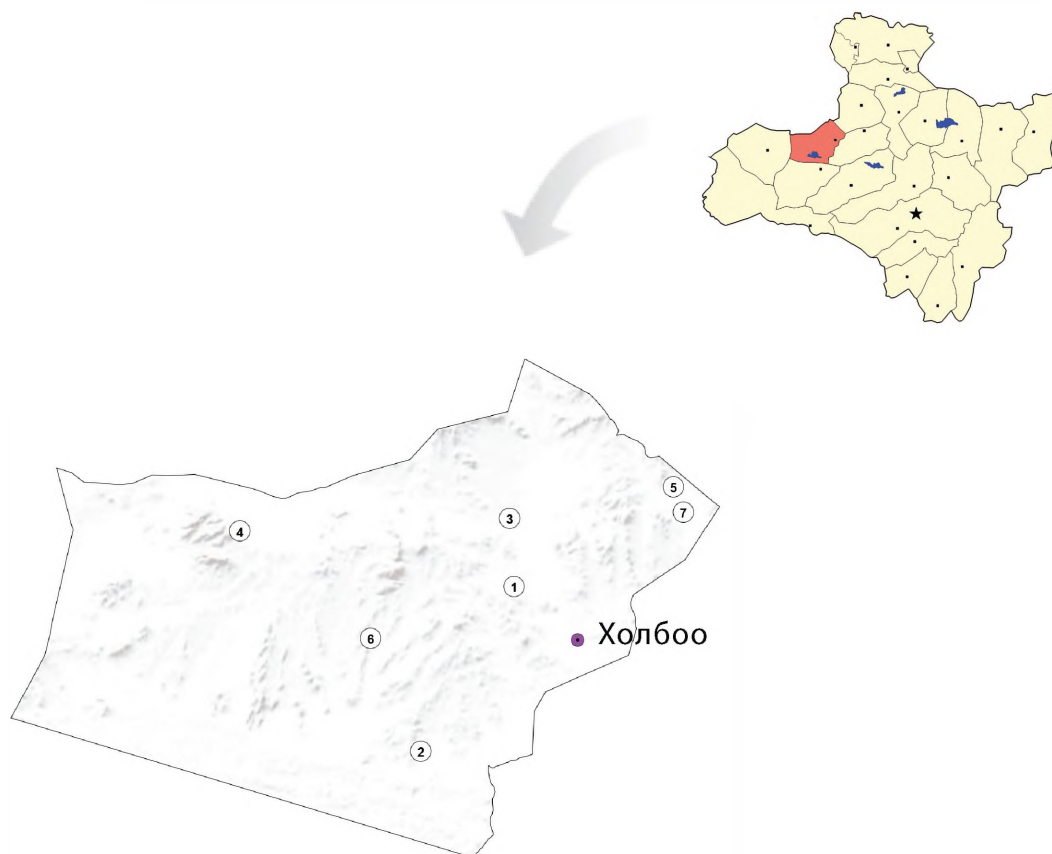
Шар усны уулзварын буган чулуун хөшөөд

Шар усны уулзварын булш, хиргисүүр

САНТМАРГАЦ СУМ

Сантмаргац сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Сэцэн сартуулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 2.4 мянган га газар нутагтай, 1.6 мянган хүн амтай, 130.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Холбоо суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 140 орчим км зайтай оршдог.

1. Буга согоотын хадны зураг
2. Гацаан боомын хятад бичээс
3. Дөрвөлжингийн арын хүн чулуун хөшөө
4. Их маргацын дөрөлжийн тахилын онгон
5. Хар ямаатын хүн чулуун хөшөө
6. Хөшөөтийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
7. Хотонгийн өвөрийн булш, хиргисүүр

1. Буга согоотын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 8 км зайд Баян улаан багийн нутаг Буга согоот буюу Дуут хад хэмээх газар янгир, чоно (нохой ?), буга, адуу зэрэг амьтад болон жад барьсан хүнийг дүрсэлсэн хадны зураг байна.

Буга согоотын хадны зураг

Буга согоотын хадны зураг

2. Гацаан боомын хятад бичээс

Сумын төвөөс баруун зүгт 27 км зайд Баян нуур багийн нутаг Гацаан боом хэмээх газар хятад бичээс болон төвд бичиг бий.

Гацаан боомын бичээс

3. Дөрвөлжингийн арын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 13 км зайд Баян давс багийн нутаг Дөрвөлжингийн ар хэмээх газар тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Дөрвөлжингийн арын хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Дөрвөлжингийн арын хүн чулуун хөшөө

Сантмаргац сум

4. Их маргацын дөрөлжийн тахилын онгон

Сумаас баруун зүг 48 км зайд Баян улаан багийн нутаг Их маргацын Дөрөлж хэмээх газар хөшөө чулуу бүхий тахилын онгон байна.

Их маргацын дөрөлжийн тахилын онгон

5. Хар ямаатын чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 23 км зайд Баян улаан багийн нутагт Хар ямаат хэмээх газар тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Хар ямаатын тахилын байгууламж

Хар ямаатын хүн чулуун хөшөө

6. Хөшөөтийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 22 км зайд Баян нуур багийн нутаг Хөшөөт хэмээх газар голдоо өндөр хөшөө бүхий 6 хэсэг тахилын онгон той 3 хүн чулуун хөшөө бий.

Хөшөөтийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

Хөшөөтийн хүн чулуун хөшөөд

7. Хотонгийн өвөрийн булш, хиргисүүр

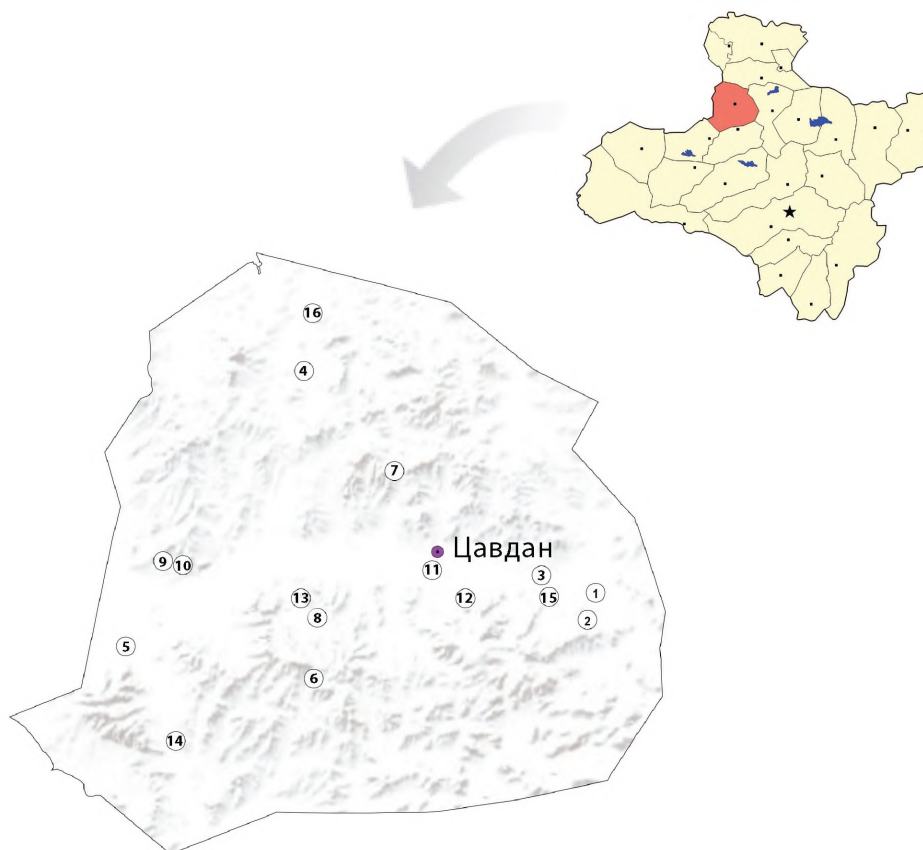
Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 17 км зайд Баян улаан багийн нутаг Хотонгийн өвөр хэмээх газар 20 орчим дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй бүлэг хиргисүүр байна.

Хотонгийн өвөрийн хиргисүүр

СОНГИНО СУМ

Сонгино сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Сэцэн сартуулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 2.5 мянган га газар нутагтай, 1.5 мянган хүн амтай, 69.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Цавдан суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 150 орчим км зайтай оршдог.

1. Айраг нуурын хүн чулуун хөшөөд
2. Айраг нуурын буган чулуун хөшөө
3. Айрагийн хөндийн буган чулуун хөшөө
4. Алаг толгойн тахилын онгон
5. Ар цагд уулын гууны тахилын онгон
6. Баянголын хүн чулуун хөшөөд
7. Бөхийн уулын зосон зураг
8. Дунд булагийн арын хүн чулуун хөшөө
9. Бүст уулын чулуун байгууламж
10. Дунд улааны өвөр дэнжийн хүн чулуун хөшөө
11. Дуутын өрийн хүн чулуун хөшөө
12. Их хонгилын хүн чулуун хөшөө
13. Сэнжийн арын хүн чулуун хөшөө
14. Сонгино хайрханы булш, хиргисүүр, хадны зураг
15. Зайдангийн арын хадны зураг
16. Зараагийн голын тахилын онгон

1. Айраг нуурын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 16 км зайд Айраг нуур багийн нутаг Айраг нуурын баруун талд тахилын байгууламж, зэл чулуутай хоёр хүн чулуун хөшөө байна.

Айраг нуурын хүн чулуун хөшөөд, тахилын онгон

Айраг нуурын хүн чулуун хөшөөд

2. Айраг нуурын буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 20 км зайд Айраг нуур багийн нутаг Айраг нуурын өмнө нэгэн буган чулуун хөшөө байна.

Айраг нуурын буган чулуун хөшөө

3. Айрагийн хөндийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 12 км зайд Айраг нуур багийн нутаг Овоон дэлийн баруун талд Айрагийн хөндийд газар морин толгойгоор хас дүрсэлсэн буган чулуун хөшөө байна.

Айрагийн хөндийн буган чулуун хөшөө

4. Алаг толгойн тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20 км зайд Баян айраг багийн нутаг Алаг толгой хэмээх газар хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Алаг толгойн тахилын онгон

5. Ар цагд уулын гууны тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 31 км зайд Тариат багийн нутаг Сонгино хайрханы хойш, Ар цагд уулын гуу хэмээх газар хөшөө чулуутай тахилын онгон байна.

Ар цагд уулын гууны тахилын онгон

6. Баянголын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 18 км зайд Тариат багийн нутаг Баянгол хэмээх газар тахилын онгон бүхий 3 хүн чулуун хөшөө байна.

Баянголын хүн чулуун хөшөө

Баянголын хүн чулуун хөшөө

7. Бөхийн уулын зосон зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 6.5 км зайд Баян айраг багийн нутаг Бөхийн уулын агуйд зосон зураг бий.

Бөхийн уулын зосон зураг

8. Дунд булагийн арын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 14 км зайд Айраг нуур багийн нутагт Дунд булагийн ар хэмээх газар тахилын байгууламж бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Дунд булагийн арын хүн чулуун хөшөө (хойноос)

Дунд булагийн арын хүн чулуун хөшөө

9. Бүст уулын чулуун байгууламж

Сумын төвөөс баруун зүгт 25 км зайд Тариат багийн нутагт Тариат голын ар, Бүст уулын өвөрт 37х40м чулуун байгууламж байна.

Бүст уулын чулуун байгууламж

10. Дунд улааны өвөр дэнжийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 24 км зайд Тариат багийн нутаг Дунд улааны өвөр дэнж хэмээх газар тахилын байгууламж бүхий 2 хүн чулуун хөшөө байна.

Дунд улааны хүн чулуун хөшөөд, тахилын онгон

Дунд улааны хүн чулуун хөшөөд

11. Дуутын өрийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 4 км зайд Айраг нуур багийн нутаг Дуутын өр хэмээх газар тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө бий.

Дуутын өрийн хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Дуутын өрийн хүн чулуун хөшөө

12. Их хонгилын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 7,5 км зайд Айраг нуур багийн нутаг Их хонгил хэмээх газар хүн чулуун хөшөө байна.

Их хонгилын хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Их хонгилын хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

13. Сэнжийн арын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 13 км зайд Айраг нуур багийн нутаг Сэнжийн ар хэмээх газар тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Сэнжийн арын хүн чулуун хөшөөд, тахилын онгон

Сэнжийн арын хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Сэнжийн арын хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

14. Сонгино хайрханы булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 32 км зайд Тариат багийн нутаг Сонгино хайрхан уулын зүүн энгэрт 30 орчим булш, хиргисүүр байна. Мөн хайрханы баруун энгэрээр цөөн хадны зураг бий.

Сонгино хайрханы булш, хиргисүүр

Сонгино хайрханы хадны зураг

15. Зайдангийн арын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 13 км зайд айраг нуур багийн нутаг Зайдангийн ар хэмээх газар үхэр чулуун дээр сийлсэн цөөн хадны зураг бий.

Зайдангийн арын хадны зураг

Зайдангийн арын хадны зураг

16. Зараагийн голын тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 23,5 км зайд Баян айраг багийн Зараагийн гол хэмээх газар зэл чулуу тахилын онгон байна.

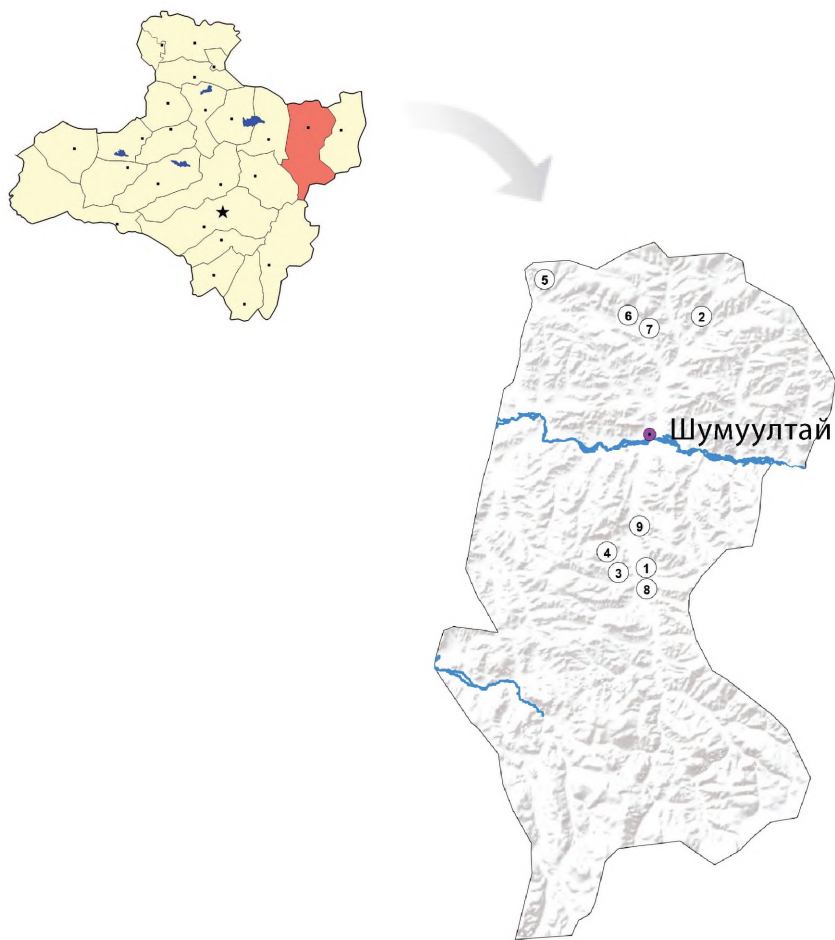
Зараагийн голын тахилын онгон

Зараагийн голын тахилын онгон

ТОСОНЦЭНГЭЛ СУМ

Тосонцэнгэл сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны 1931 онд Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Шажинбат Сэвжидгацал уулын хошуунаас Архангай аймгийн харьяалалд байгуулжээ. 1942 онд Завхан аймагт шилжүүлсэн. 1963 онд татан буулгаж, Тосонцэнгэл хотод нэгтгэсэн байна. 1994 онд Монгол Улсын Засгийн Газрын 36-р тогтоолоор Тосонцэнгэл хотыг Булнай суманд төвлөрүүжээ. 1999 онд Монгол Улсын Засгийн Газрын 21-р тогтоолоор Булнай сумын нэрийг Тосонцэнгэл гэж өөрчилжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 5.3 мянган га газар нутагтай, 8.6 мянган хүн амтай, 129.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Шумуултай суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 150 орчим км зайтай оршдог.

1. Агьтын амны булш, тахилын байгууламж
2. Баян-Улааны хиргисүүр
3. Бонтогийн бэлийн хиргисүүр
4. Бугын онооны хадны зураг
5. Дунд шумуултайн хиргисүүр
6. Мөрөнгийн хиргисүүр
7. Өндөрийн өвөлжөөний хадны зураг
8. Тээлийн амны тахилын онгон
9. Чаргатын амны хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

1. Агьтын амны булш, тахилын байгууламжууд

Сумын төвөөс урд зүгт 26 км зайд Рашаант багийн нутаг Агьтын ам хэмээх газар янз бүрийн хэлбэрийн дараастай зэл чулуу бүхий булш, тахилын байгууламжууд байна.

Агьтын амны тахилын онгон

Агьтын амны тахилын онгон

2. Баян-Улааны хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 20 км зайд Орших багийн нутаг Баян улаан хэмээх газар бүлэг хиргисүүр бий.

Баян улааны хиргисүүр

3. Бонтогийн бэлийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 27 км зайд Рашаант багийн Бонтогийн бэл хэмээх газар дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй бүлэг хиргисүүр байна.

Бонтогийн бэлийн хиргисүүр

4. Бугын онооны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 25 км зайд Рашаант багийн нутаг Бугын оноо хэмээх газар цөөн хадны зураг байна.

Бугын онооны хадны зураг

Бугын онооны хадны зураг

5. Дунд шумуултайн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 32 км зайд Идэр багийн нутаг Дунд шумуултай хэмээх цөөн тоотой бүлэг булш, хиргисүүр бий.

Дунд шумуултайн хиргисүүр

6. Мөрөнгийн хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 18 км зайд Идэр багийн нутаг Мөрөн хэмээх газар дугуй хүрээтэй том хиргисүүр байна.

Мөрөнгийн хиргисүүр

7. Өндөрийн өвөлжөөний хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 16 км зайд Идэр багийн нутаг Өндөрийн өвөлжөө хэмээх газар хадны зураг байна.

Өндөрийн өвөлжөөний хадны зураг

8. Тээлийн амны тахилын онгон

Сумын төвөөс урд зүгт 30 км зайд Рашаант багийн нутаг Тээлийн аманд хөшөө чулуутай тахилын онгон байна.

Тээлийн амны тахилын онгон

9. Чаргатын амны хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 20 км зайд Баян улаан багийн нутаг Чаргатын аманд нэгэн дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна. Түүний хүрээн дотор буган чулуун хөшөө байна.

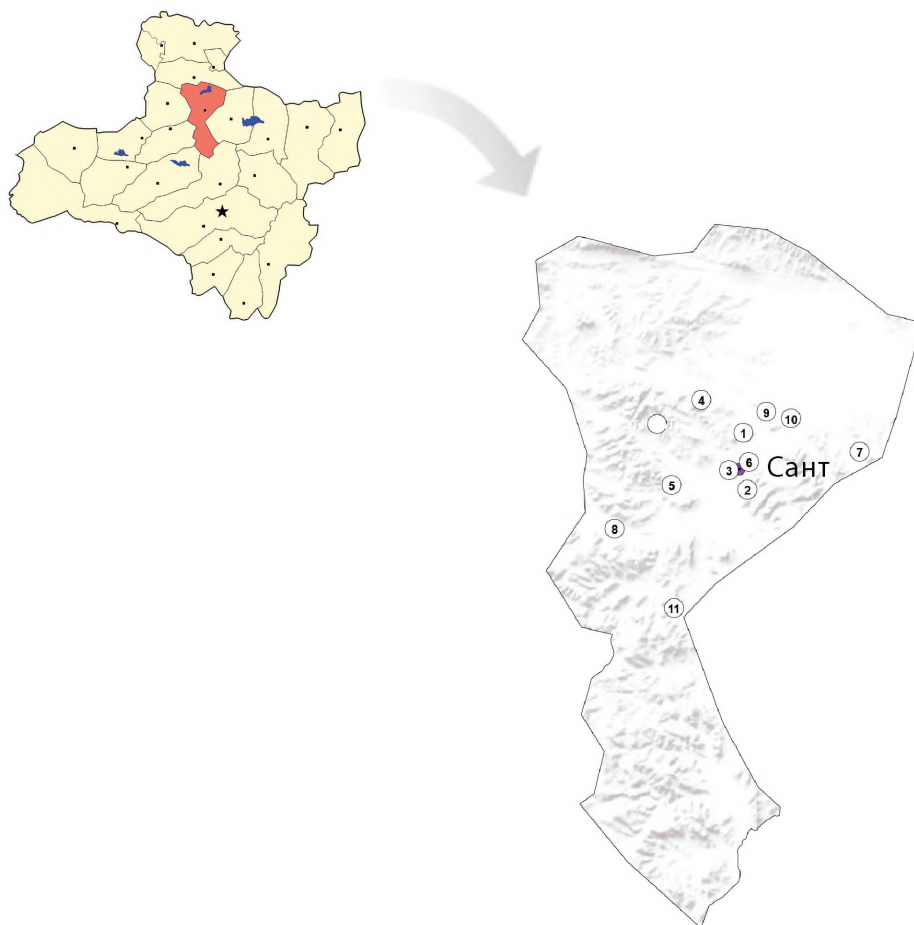
Чаргатын амны буган чулуун хөшөө, тахилын онгон

Чаргатын амны буган чулуун хөшөө

ТҮДЭВТЭЙ СУМ

Түдэвтэй сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Сэцэн сартуулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 2.8 мянган га газар нутагтай, 1.8 мянган хүн амтай, 82.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Сант суурин нь аймгийн төвөөс хойш 130 гаруй км зайтай оршдог.

1. Гозгорын дэнжийн булш, хиргисүүр
2. Голын эхний булш, хиргисүүр
3. Голын эхний хүн чулуун хөшөө
4. Их-Улааны дөрөлжийн хиргисүүр
5. Салхит хужиртын хиргисүүр
6. Сумын төвийн хүн чулуун хөшөө
7. Улаан толгойн булш, хиргисүүр
8. Урианхай булагийн хүн чулуун хөшөөд
9. Хар чулуутын хадны зураг
10. Хөндлөнгийн хүн чулуун хөшөө
11. Хунхуйн хүн чулуун хөшөө
12. Ялаатын дөрөлжийн тахилын онгон

1. Гозгорын дэнжийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 5 км зайд Аргалант багийн нутаг Гозгорын дэнж хэмээх газар бүлэг булш, хиргисүүр бий.

Гозгорын дэнжийн булш, хиргисүүр

Гозгорын дэнжийн булш, хиргисүүр

2. Голын эхний булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 3 км зайд Аргалант багийн нутаг Голын их хэмээх газар дугуй хүрээтэй, голдоо овоолго чулуун дараас нь өндөр хиргисүүр бий.

Голын эхний булш, хиргисүүр

3. Голын эхний хүн чулуун хөшөө

Сумын төвийн баруун урд зүгт талд Голын их хэмээх газар тахилын байгууламж бүхий 3 хэсэг болж хугарсан хүн чулуун хөшөө байна.

Голын эхний хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Голын эхний хүн чулуун хөшөө

4. Их-Улааны дөрөлжийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 10 орчим км зайд Аргалант багийн нутаг Их улааны дөрөлжийн шил дээр дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна.

Их-Улааны дөрөлжийн хиргисүүр (Баруун хойноос)

5. Салхит хужиртын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 11 км зайд Аргалант багийн нутаг Салхит хужирт хэмээх газар дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна.

Салхит хужиртын хиргисүүр

Салхит хужиртын хиргисүүр

6. Сумын төвийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвийн өмнө талд ягаан боржин чулуугаар урласан, тахилын байгууламж бүхий хүн чулуун хөшөө бий.

Сумын төвийн хүн чулуун хөшөө

7. Улаан толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 4 км зайд Аргалант багийн нутаг Улаан толгой хормойгоор янз бүрийн хэлбэрийн дараастай булш бүлэг болон дөрвөлжин хүрээтэй хоёр том хиргисүүр байна.

Улаан толгойн булш, хиргисүүр

8. Урианхай булагийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 20 км зайд Аргалант багийн нутаг Урианхай булаг хэмээх газар 2 хүн чулуун хөшөө бий. Түүний нэг хүн чулуун хөшөөг буган чулуун хөшөөг ашиглан хүн чулуун хөшөө болгон засжээ.

Урианхай булагийн хүн чулуун хөшөө

9. Хар чулуутын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойш 7 км зайд Аргалант багийн нутаг Хар чулуу хэмээх газар цөөн тооны сийлмэл хадны зураг байна.

Хар чулуутын хадны зураг

Хар чулуутын хадны зураг

10. Хөндлөнгийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 8 км зайд Ойгон багийн нутаг Хөндлөн хэмээх газар тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Хөндлөнгийн хүн чулуун хөшөө

11. Хунхуйн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 21 км зайд Баянцагаан багийн нутаг Хунхуй хэмээх газар хүн чулуун хөшөө бий.

Хунхуйн хүн чулуун хөшөө

12. Ялаатын дөрөлжийн тахилын онгон

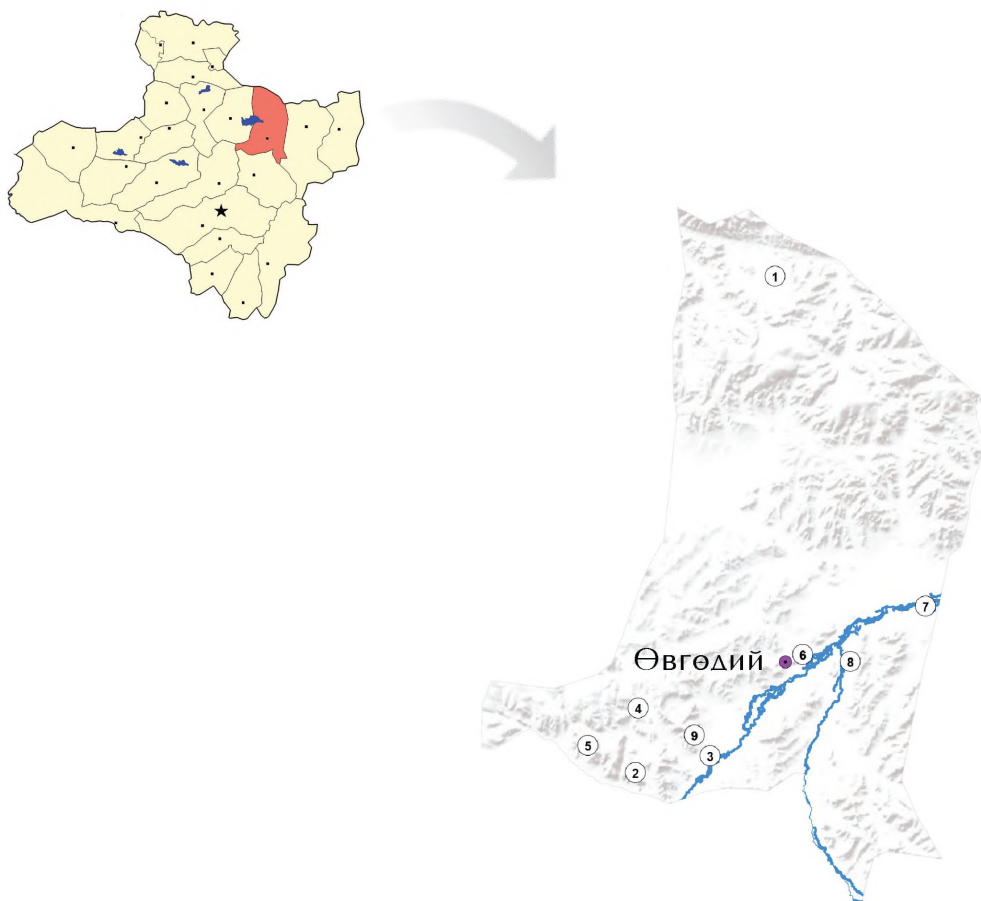
Сумын төвөөс урд зүгт 20 км зайд Аргалант багийн нутаг Ялаатын дөрөлж хэмээх газар хөшөө чулуутай тахилын байгууламж бүхий онгон байна.

Ялаатын дөрөлжийн тахилын онгон

ТЭЛМЭН СУМ

Тэлмэн сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Нөмрөг уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 3.4 мянган га газар нутагтай, 2.7 мянган хүн амтай, 125.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Өвгөдий суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 110 орчим км зайтай оршдог.

1. Гозгорын бэлийн буган хөшөөний цогцолбор
2. Даян бүүвэйн хүн чулуун хөшөө
3. Дунд шургахын буган чулуун хөшөөд
4. Дунд шургахын Хаалгын хадны зураг
5. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө
6. Хөх тээвийн хүн чулуун хөшөө
7. Хүрээний шовхын чулуун байгууламж
8. Ягаан цохионы булш, хиргисүүр

1. Гозгорын бэлийн буган чулуун хөшөөний цогцолбор

Сумын төвөөс хойд зүгт 35 км зайд Баян-Айраг багийн нутаг Гозгорын бэл хэмээх газар 10 гаруй буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор байна. Ойр орчимд цөөн булш, хиргисүүр байна.

Гозгорын бэлийн буган чулуун хөшөөд

2. Даян бүүвэйн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 30 км зайд Шургах багийн нутаг Даян бүүвэй хэмээх газар хүн чулуун хөшөө байна.

Даян бүүвэйн хүн чулуун хөшөө

3. Дунд шургахын буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 4 км зайд Өгөөмөр багийн нутаг Дунд шургах хэмээх газар 15 буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор бий. Ихэнх буган чулуун хөшөөд хугарч унасан байдалтай байна.

Дунд шургахын буган чулуун хөшөөд

Дунд шургахын буган чулуун хөшөө

Дунд шургахын буган чулуун хөшөө

4. Дунд шургахын Хаалганы хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 15 км зайд Өгөөмөр багийн нутаг Дунд шургахын хаалга хэмээх газар айлын өвөлжөөний хойно хадны зураг бий.

Дунд шургахын хаалганы хадны зураг

5. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвд Өвөгдий багийн нутагт уран дүрстэй буган чулуун хөшөө байна.

Сумын төвийн буган чулуун хөшөө

6. Хөх тээвийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 20 орчим км зайд Баян тэгш багийн нутаг Хөх тээвийн газар тахилын онгон бүхий хүн суугаа хүнийг дүрсэлсэн хүн чулуун хөшөө байна.

Хөх тээвийн хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

7. Хүрээний шовхын чулуун байгууламж

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 10 орчим км зайд Баян тэгш багийн нутаг Хүрээний шовх хэмээх газар нэгэн чулуун байгууламж бий.

Хүрээний шовхын чулуун байгууламж

8. Ягаан цохионы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 15 км зайд Өгөөмөр багийн нутаг Ягаан цохио хэмээх газар булш, хиргисүүр бий.

Ягаан цохионы булш, хиргисүүр

ТЭС СУМ

Тэс сумыг 1959 онд Баян-Уул сумаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 0.9 мянган га газар нутагтай, 3.0 мянган хүн амтай, 91.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Зүр суурин нь аймгийн төвөөс хойш 220 орчим км зайтай оршдог.

1. Аргалантын ухаагийн хиргисүүр
2. Бичигтийн ухаагийн хадны зураг
3. Голын хөндлөнгийн өвөрийн хадны зураг, хиргисүүр
4. Зүрийн овооны бичээс
5. Сүмийн толгойн туурь
6. Хиргисүүрийн амны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
7. Хөндлөнгийн арын тахилын онгон

1. Аргалантын ухаагийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 12 км зайд Дооно багийн нутаг Аргалантын ухаа хэмээх газар дугуй хүрээтэй гурван хиргисүүр байна.

Аргалантын хиргисүүр

Аргалантын хиргисүүр

2. Бичигтийн ухаагийн хадны зураг

Тэс сумын Дооно багийн нутаг Бичигтийн ухаа хэмээх газар аргал, янгир дүрсэлсэн хадны зураг байна.

Бичигтийн ухаагийн хадны зураг

3. Голын хөндлөнгийн өвөрийн хадны зураг, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 7 км зайд Дооно багийн нутаг Голын хөндлөн хэмээх газар цөөн хадны сийлмэл зураг бий. Мөн энэ орчимд том, жижиг 10 орчим хиргисүүр байна.

Голын хөндлөнгийн хадны зураг

Голын хөндлөнгийн хиргисүүр

4. Зүрийн овооны бичээс

Сумын төвөөс баруун зүгт 3 км зайд Зүр багийн нутаг Зүрийн овооны хаданд эртний руни, бичээс, тамга тэмдгийн дүрслэл бий.

Зүрийн овооны бичээс

Зүрийн овооны бичээс

5. Сүмийн толгойн туурь

Сумын төвөөс баруун хойд 15 км орчим зайд Дооно багийн нутаг Сүмийн толгой хэмээх газар нэгэн балгас бий.

Сүмийн толгойн туурь

Сүмийн толгойн туурь

Сүмийн толгойн туурь

6. Хиргисүүрийн амны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 12 км зайд Дооно багийн нутаг Хиргисүүрийн ам хэмээх газар бүлэг хиргисүүр бий. Энд нэг хиргисүүрийн дэргэд буган чулуун хөшөө байна

Хиргисүүрийн амны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр

7. Хөндлөнгийн арын тахилын онгон

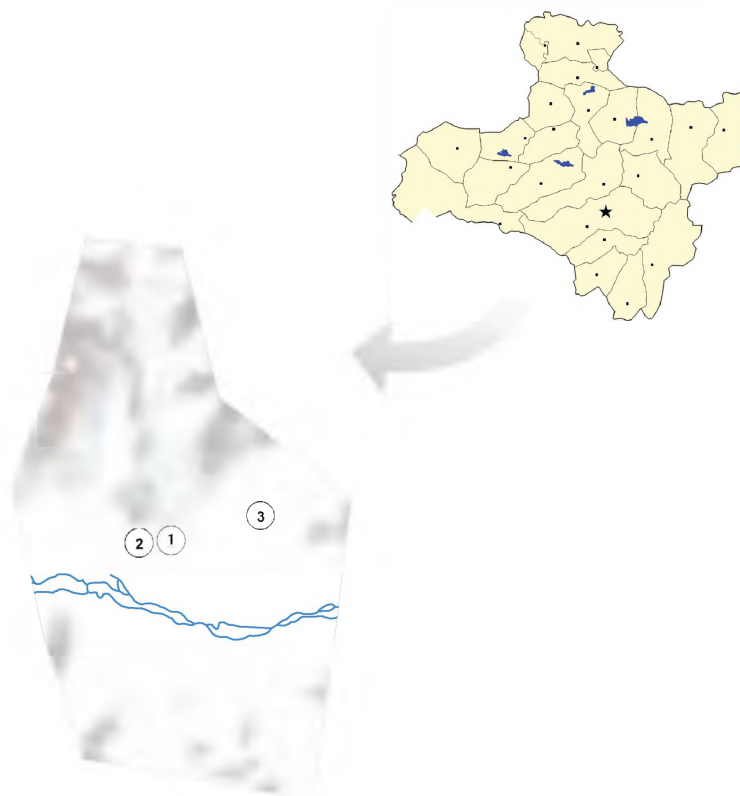
Сумын төвөөс баруун зүгт 4 км зайд Зүр багийн нутаг Хөндлөнгийн ар хэмээх газар бүлэг хиргисүүр болон зэрэгцээ 5 тахилын онгон байна.

Хөндлөнгийн амны тахилын онгон

УЛИАСТАЙ СУМ

Улиастай анх 1731 онд цэргийн бэхлэлт, засаг захиргааны төв болж үүссэн бөгөөд 1733 оноос “Хязгаар дахиныг тогтоогч этгээдийн туслагч жанжин яам” нэртэй манжийн захиргааны төв болон өргөтгөсөн ажээ. 1921 оны хувсгалын дараа Жавхалант сум хэмээн нэрлэгдэх болсон байна. 1956 оноос Жавхалант сумын 5 дугаар багаар төвлөн захиргаа байгуулж, 1961 оноос Улиастай хот хэмээн хуучин нэрээр нэрлэх болж АДХГЗахиргаа байгуулжээ. 1994 онд УИХ-ын 33 дугаар тогтоолоор Улиастай хотыг Улиастай сум болгожээ. Өдгөө тус сум 2013 оны байдлаар 0.3 мянган га газар нутагтай, 16.2 мянган хүн амтай, 128.3 мянган толгой малтай байна.

1. Музейн хашаан дахь хүн чулуун хөшөө
2. Сангийн хэрмийн пайз
3. Сангийн хэрмийн туурь

1. Музейн хашаан дахь хүн чулуун хөшөө

Аймгийн музейн хашаанд цагаан гантигаар уралсан нэгэн хүн чулуун хөшөө бий. Тус хүн чулуун хөшөөг Яруу сумын нутаг Далиугийн амнаас авчирсан байна.

Музейн хашаан дахь хүн чулуун хөшөө

2. Сангийн хэрмийн пайз

Аймгийн музейн хашаанд Сангийн хэрмийн пайз болох чулуун суурьтай дундуураа хугарсан хятад бичиг бүхий гэрэлт хөшөө бий.

Сангийн хэрмийн пайз (урдаас)

3. Сангийн хэрмийн туурь

Манж Чин улсын эрхшээлийн үеийн Халхын хэргийг ерөнхийлөн захирах цэрэг, захиргааны төв Улиастайн жанжины газрын Сангийн хэрмийн туурь өнөөгийн Завхан аймгийн төв Улиастай зүүн талд бий.

Сангийн хэрмийн туурь

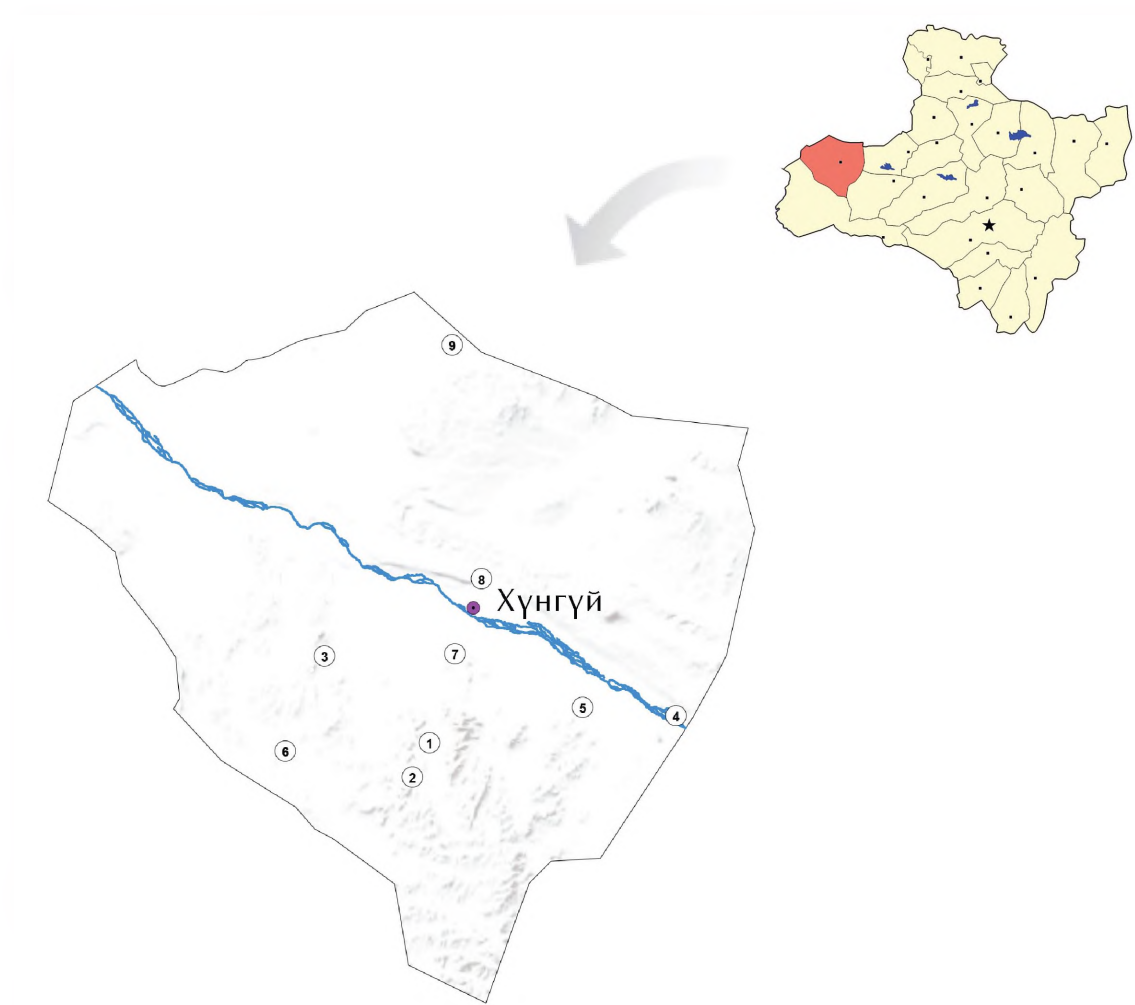
Сангийн хэрмийн туурь

Сангийн хэрмийн туурь

УРГАМАЛ СУМ

Ургамал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Сэцэн сартуулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 3.5 мянган га газар нутагтай, 1.2 мянган хүн амтай, 100.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хүнгүй суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 200 орчим км зайтай оршдог.

1. Ар динбагийн хүн чулуун хөшөө
2. Бага нартын хадны зураг
3. Бага хайрханы хадны зураг
4. Баян уулын хүннү булш
5. Майхан уулын хадны зураг
6. Улаан толгойн хадны зураг
7. Холбоо уулын хадны зураг, хиргисүүр
8. Хүнгүйн хүн чулуун хөшөө
9. Чулуут толгойн хадны зураг

1. Ар динбагийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 18 км зайд Тосгуур багийн нутаг Ар динба хэмээх газар айлын хаваржаан дээр толгойгүй хүн чулуун хөшөө байна.

Ар динбагийн хүн чулуун хөшөө

2. Бага нартын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 22 км зайд Тосгуур багийн нутаг Бага нарт хэмээх газар олон хэсэг газарт хадны сийлмэл зураг байна.

Бага нартын хадны зураг

3. Бага хайрханы хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 29 км зайд Тосгуур багийн нутаг Бага хайрхан хэмээх газар хадны зураг бий.

Бага хайрханы хадны зураг

4. Баян уулын хүннү булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 30 км зайд Баян улаан багийн нутаг Баян улааны зүүн хойд талд 10 гаруй хүннү булш байна.

Баян улааны хүннү булш

5. Майхан уулын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн зүгт 23 км зайд Баян улаан багийн нутаг Майхан улаан хэмээх газар буга, хандгай зэрэг ан амьтаны зураг бүхий хадны зураг байна.

Майхан уулын хадны зураг

6. Улаан толгойн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 29 км зайд Тосгуур багийн нутаг Улаан толгой хэмээх газар буга болон янгирыг дүрсэлсэн цөөн хадны зураг байна.

Улаан толгойн хадны зураг

7. Холбоо уулын хадны зураг, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 8 км зайд Баянулаан багийн нутаг Холбоо хэмээх газар хадны зураг бий. Энд цөөн хиргисүүр булш байна.

Холбоо уулын хадны зураг

Холбоо уулын хиргисүүр

8. Хүнгүйн хүн чулуун хөшөө

Ургамал сумын төвөөс баруун хойно Хүнгүй багийн нутагт тахилын байгууламжтай хүн чулуун хөшөө байна.

Хүнгүйн хүн чулуун хөшөө

9. Чулуут толгойн хадны зураг

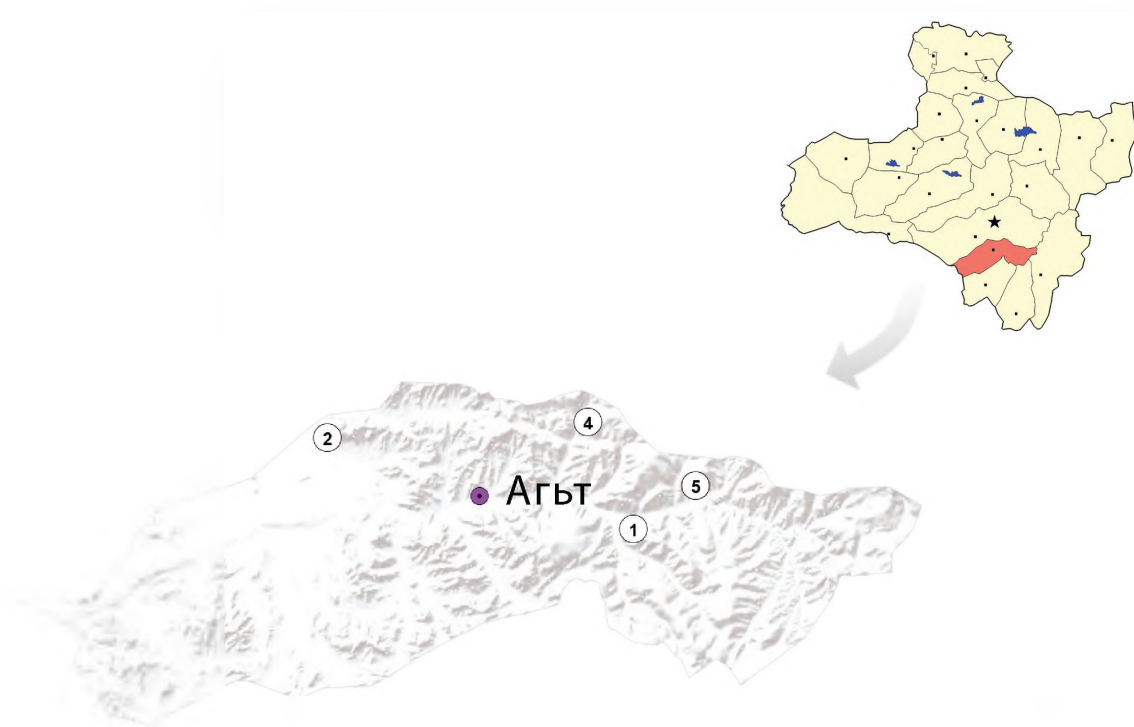
Сумаас хойд зүгт 33 км зайд Хулж багийн нутаг Чулуут толгойн ар шилд янгир болон буга, аргал зэрэг амьтаны дүрслэлтэй хадны зураг байна.

Чулуут толгойн хадны зураг

ЦАГААНХАЙРХАН СУМ

Цагаанхайрхан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Отгон хайрхан уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 2.6 мянган га газар нутагтай, 1.3 мянган хүн амтай, 58.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Агьт суурин нь аймгийн төвөөс урагш 30 орчим км зайтай оршдог.

1. Ар цуурайн хотын туурь
2. Повронгийн дурсгал
3. Хөөрөгийн амны тахилын онгон
4. Цагаан булагийн амны хиргисүүр
5. Ширээгийн голын буган чулуун хөшөө

Цагаанхайрхан сум

1. Ар цуурайн хотын туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 20 км зайд Онц багийн нутаг Ар цуурай хэмээх газар манжийн цэргийн хотын туурь байна

Ар цуурайн хотын туурь

2. Повронгийн дурсгал

Сумын төвөөс баруун зүгт 3 км зайд Баян булаг багийн нутаг Поврон хэмээх газар 4 хэсэг газар барилгын үлдэгдэл байна.

Повронгийн дурсгал

3. Хөөрөгийн амны тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн зүгт 20 км зайд Цэцэрлэг багийн нутаг Хөөрөгийн ам хэмээх газар зэл чулуутай тахилын онгон бий.

Хөөрөгийн амны тахилын онгон

4. Цагаан булагийн амны хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 9 км зайд Баян булаг багийн нутаг Цагаан булагийн ам хэмээх газар дугуй хүрээтэй том хиргисүүр, бүлэг булш байна.

Цагаан булагийн амны хиргисүүр

5. Ширээгийн голын буган чулуун хөшөө

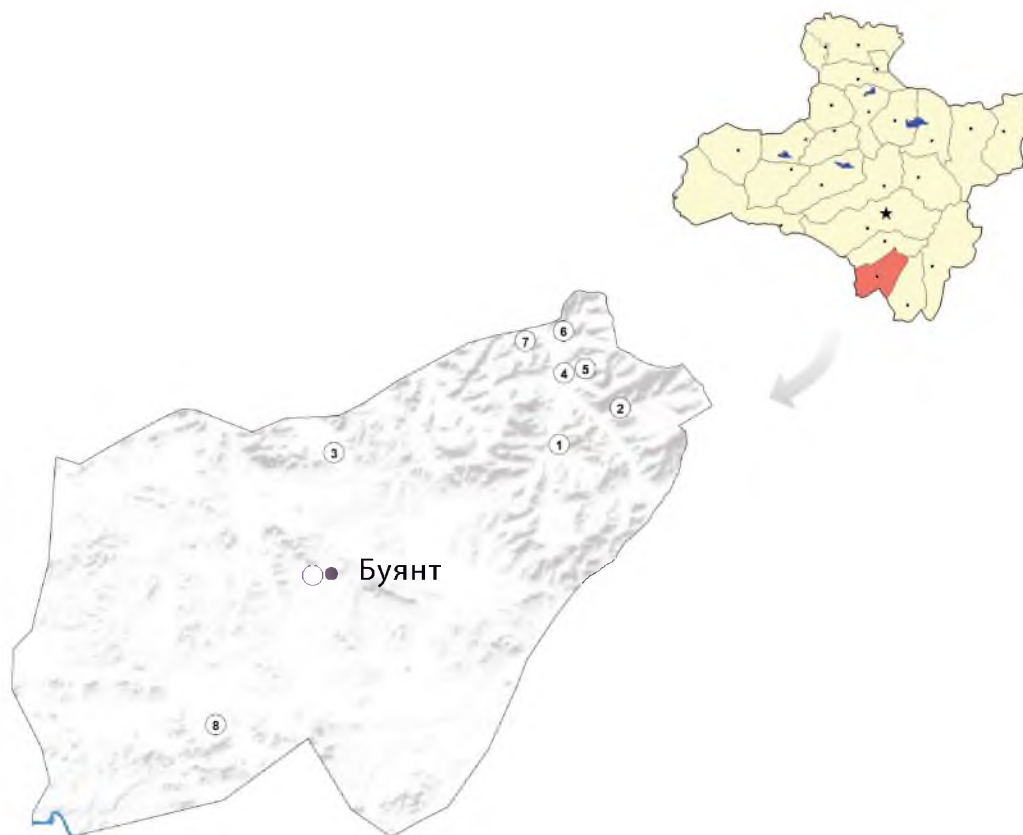
Сумын төвөөс зүүн зүгт 28 км зайд Цэцэрлэг багийн нутаг Ширээгийн голын хойд эрэг хөшөөт хэмээх газар буган чулуун хөшөө болон бүлэг, булш, хиргисүүр байна.

Ширээгийн голын буган чулуун хөшөө

ЦАГААНЧУЛУУТ СУМ

Цагаанчулуут сумыг 1952 онд Цагаанхайрхан сумын 1, 5, 6, 7, 11-р баг, Шилүүстэй сумын 9, 10-р багуудаар анх байгуулсан. 1956 онд татан буулгаж, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8-р багийг Цагаанхайрхан суманд, 3-р багийг Шилүүстэй шилжүүлсэн. 1959 онд дахин байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 2.6 мянган га газар нутагтай, 1.3 мянган хүн амтай, 57 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Буянт суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 70 гаруй км зайтай оршдог.

1. Ар дэлгэрийн хүн чулуун хөшөө
2. Дугантын булш, хиргисүүр
3. Зүүн арцын дээд үзүүрийн хиргисүүр
4. Их булагийн буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
5. Уньтын амны булш, хиргисүүр, тахилын онгон
6. Халзангийн амны хиргисүүр, тахилын онгон
7. Халзангийн амны хүн чулуун хөшөө
8. Хяларын өвөлжөөний хадны зураг

1. Ар дэлгэрийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 26 км зайд Жавцаг багийн нутаг Ар дэлгэрийн ам хэмээх газар хүн чулуун хөшөө байна.

Ар дэлгэрийн хүн чулуун хөшөө

2. Дугантын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 34 км зайд Жавцаг багийн нутаг Дугант хэмээх газар дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр 30 гаруй байна.

Дугантын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

3. Зүүн арцын дээд үзүүрийн хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш зүгт 12 км зайд Арц багийн нутаг Зүүн арц уулын дээд үзүүрт дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр байна.

Зүүн арцын дээд үзүүрийн хиргисүүр (урдаас)

4. Их булагийн буган чулуун хөшөө, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 31 км зайд Арц багийн нутаг Их булаг хэмээх газар буган чулуун хөшөө, бүлэг хиргисүүр байна.

Их булагийн буган чулуун хөшөөд (урдаас)

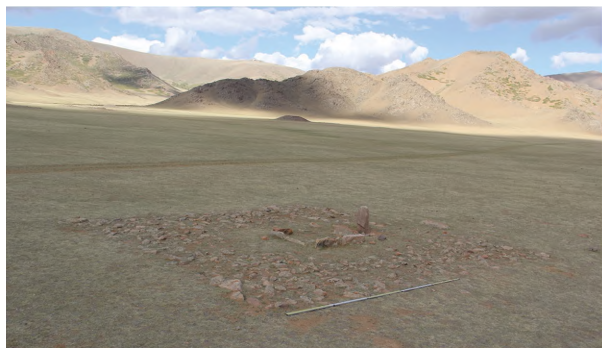
Их булагийн буган чулуун хөшөөд (урдаас)

5. Уньтын амны булш, хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 33 км зайд Арц багийн нутаг Уньтын ам хэмээх газар 20 гаруй тооны дөрвөлжин болон дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна. Мөн энд хэд хэдэн тахилын онгон бий.

Уньтын амны булш, хиргисүүр

Уньтын амны тахилын онгон

6. Халзангийн амны хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 33 км зайд Арц багийн нутаг Халзангын ам хэмээх газар дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр байна. Тэдгээрийн урд хөшөөтэй тахилын онгон бий.

Халзангийн амны тахилын онгон, хиргисүүр

7. Халзангийн амны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 33 км зайд Арц багийн нутаг Халзангийн ам хэмээх газар тахилын онгон бүхий хоёр хүн чулуун хөшөө бий. Эхний хүн чулуун хөшөө дөрвөлжин тахилын онгоны голд нь босгосон байна. Хоёр дахь хүн чулуун хөшөө эхний хүн чулуун хөшөөнөөс хойш 300 м зайд газарт унасан байдалтай байна.

Халзангийн амны хүн чулуун хөшөө

Халзангийн амны хүн чулуун хөшөө

Халзангийн амны хүн чулуун хөшөө

Халзангийн амны хүн чулуун хөшөө (урдаас)

8. Хяларын өвөлжөөний хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 21 км зайд Дэлгэр багийн нутаг Хяларын өвөлжөө хэмээх газар ан амьтан, тэрэг, ан хийж байгааг дүрсэлсэн хадны зураг бий. Мөн энд маанийн үсэг сийлсэн байна.

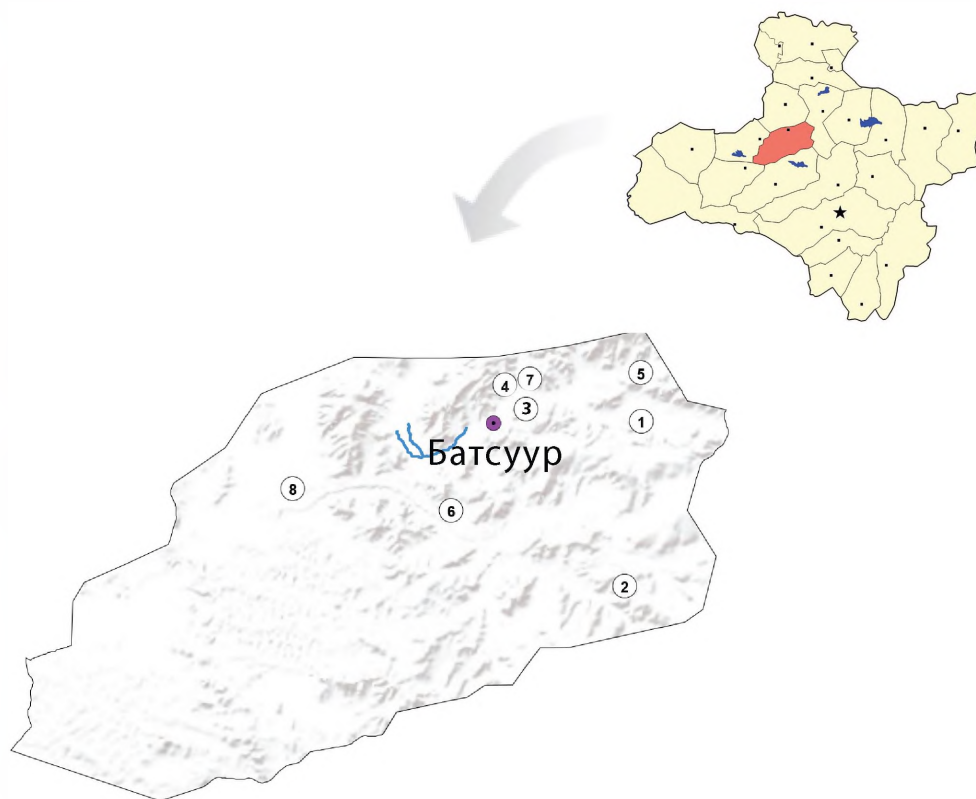
Хяларын өвөлжөөний хадны зураг (урдаас)

Хяларын өвөлжөөний хадны зураг

ЦЭЦЭН-УУЛ СУМ

Цэцэн-Уул сумыг 1956 онд Сантмаргац, Сонгино, Түдэвтэй сумдаас салган байгуулсан. Тус сум 2013 оны байдлаар 2.4 мянган га газар нутагтай, 1.3 мянган хүн амтай, 119.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Батсуур суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 120 км зайтай оршдог.

1. Байтасын хүн чулуун хөшөө
2. Галуутайн эхийн хиргисүүр, хүн чулуун хөшөөд
3. Духын сайрын хиргисүүр
4. Дэлгэрэхийн булш, хиргисүүр
5. Овоотын булш, хиргисүүр
6. Рашаан дэнжийн дурсгалт газар
7. Ширээ чулууны үзүүрийн хиргисүүр
8. Янживийн шилийн хүн чулуун хөшөөд, булш

1. Байтасын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 14 км зайд Шотойн багийн нутаг Байтас хэмээх газар тахилын онгон бүхий олон зэл чулуутай хүн чулуун хөшөө байна.

Байтасын хүн чулуун хөшөө

2. Галуутайн эхийн хиргисүүр, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс урд зүгт 25 км зайд Оройн товгор багийн нутаг Галуутай эх хэмээх газар дугуй хүрээтэй болон хүн чулуун хөшөөд бий.

Галуутайн эхийн хиргисүүр

Галуутайн эхийн хүн чулуун хөшөөд

3. Духын сайрын хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 3 км зайд Батсуур багийн Духын сайр хэмээх газар бүлэг булш болон дугуй хүрээтэй хиргисүүр байна.

Духын булш, хиргисүүр

4. Дэлгэрэхийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 2 км зайд Батсуур багийн нутаг Дэлгэрэх хэмээх газар янз бүрийн хэлбэртэй дараастай булш, хиргисүүр байна.

Дэлгэрэхийн булш, хиргисүүр

5. Овоотын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 11 км зайд Сангийн далай багийн нутаг Овоотын дөрвөлж хэмээх газар цөөн булш, хиргисүүр бий.

Овоотын булш, хиргисүүр

6. Рашаан дэнжийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс урд зүгт 21 км зайд Оройн товгор багийн нутагт Рашаан дэнж хэмээх газар хиргисүүр болон буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө зэрэг олон төрлийн дурсгалууд нэг дор байна.

Рашаан дэнжийн хүн чулуун хөшөө

Рашаан дэнжийн буган чулуун хөшөө

7. Ширээ чулууны үзүүрийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 3 км зайд Батсуур багийн нутаг Ширээ чулууны үзүүр хэмээх газар олон тооны хиргисүүр бий.

Ширээ нуурын үзүүрийн хиргисүүр

8. Янживийн шилийн хүн чулуун хөшөөд, булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 26 км зайд Жаргалант багийн нутаг Янживийн шил хэмээх газар 3 хүн чулуун хөшөө байна. Мөн эдгээрийн ойролцоо дугуй дараастай булш бий.

Янживын шилийн хүн чулуун хөшөөд

Янживын шилийн хүн чулуун хөшөөд

Янживын шилийн булш

ШИЛҮҮСТЭЙ СУМ

Шилүүстэй сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын хошуунаас салгаж байгуулсан. Тус сум 2013 оны байдлаар 2.7 мянган га газар нутагтай, 1.8 мянган хүн амтай, 76.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Чандмань суурин нь аймгийн төвөөс урагш 110 орчим км зайтай оршдог.

1. Асгатын амны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
2. Бор ботготой уулын хиргисүүр
3. Дааган дэлийн буган чулуун хөшөөний цогцолбор
4. Мааньтын амны хиргисүүр
5. Мандалт уулын хөшөө чулуу
6. Өрөмтийн хиргисүүр
7. Сумын төвийн дэргэдэх хиргисүүр
8. Ухаагийн өвөрийн хиргисүүр
9. Уртын чандманы хүн чулуун хөшөө

1. Асгатын амны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 45 км зайд Баян-Улаан багийн нутаг Асгатын аманд дугуй хүрээтэй хиргисүүр болон 4 буган чулуун хөшөө бий.

Асгатын амны хиргисүүр

Асгатын амны буган чулуун хөшөө

2. Бор ботготой уулын хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 км зайд Баян улаан багийн нутаг Бор ботог хэмээх газар дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй тойрсон тахилийн байгууламжтай 30 гаруй булш, хиргисүүр байна.

Бор ботготой уулын хиргисүүр

3. Дааган дэлийн буган чулуун хөшөөний цогцолбор

Сумын төвөөс хойд зүгт 40 км зайд Баян-Улаан багийн нутаг Дааган дэл хэмээх газар 8 буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор бий.

Дааган дэлийн буган чулуун хөшөөд

4. Мааньтын амны хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 11 км зайд Хөгжил багийн нутаг Мааньтийн ам хэмээх цөөн хиргисүүр байна.

Мааньтын амны хиргисүүр (урдаас)

5. Мандалт уулын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 24 км зайд Хөгжөл багийн Мандалт уулын баруун талд хөшөө чулуу байна.

Мандалт уулын хөшөө чулуу

6. Өрөмтийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 25 км зайд Баян улаан багийн нутаг Өртөмт хэмээх газар дугуй хүрээтэй, хүрээн дотороо нэмэлт байгууламжтай том хиргисүүр байна.

Өрөмтийн хиргисүүр

7. Сумын төвийн дэргэдэх хиргисүүр

Сумын төвийн зүүн урд талд дугуй хүрээтэй голын дараас нурсан хиргисүүр байна.

Сумын төвийн дэргэдэх хиргисүүр

8. Ухаагийн өвөрийн хиргисүүр

Сумын төвийн зүүн хойш 38 км зайд дугуй дараастай хиргисүүр болон жижиг чулуун байгууламж байна.

Ухаагийн өвөрийн хиргисүүр

9. Уртын чандманы хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 22 км зайд Сайхан багийн нутаг Уртын чандмань хэмээх газар тахилын онгоны голд хүн чулуун хөшөө байна.

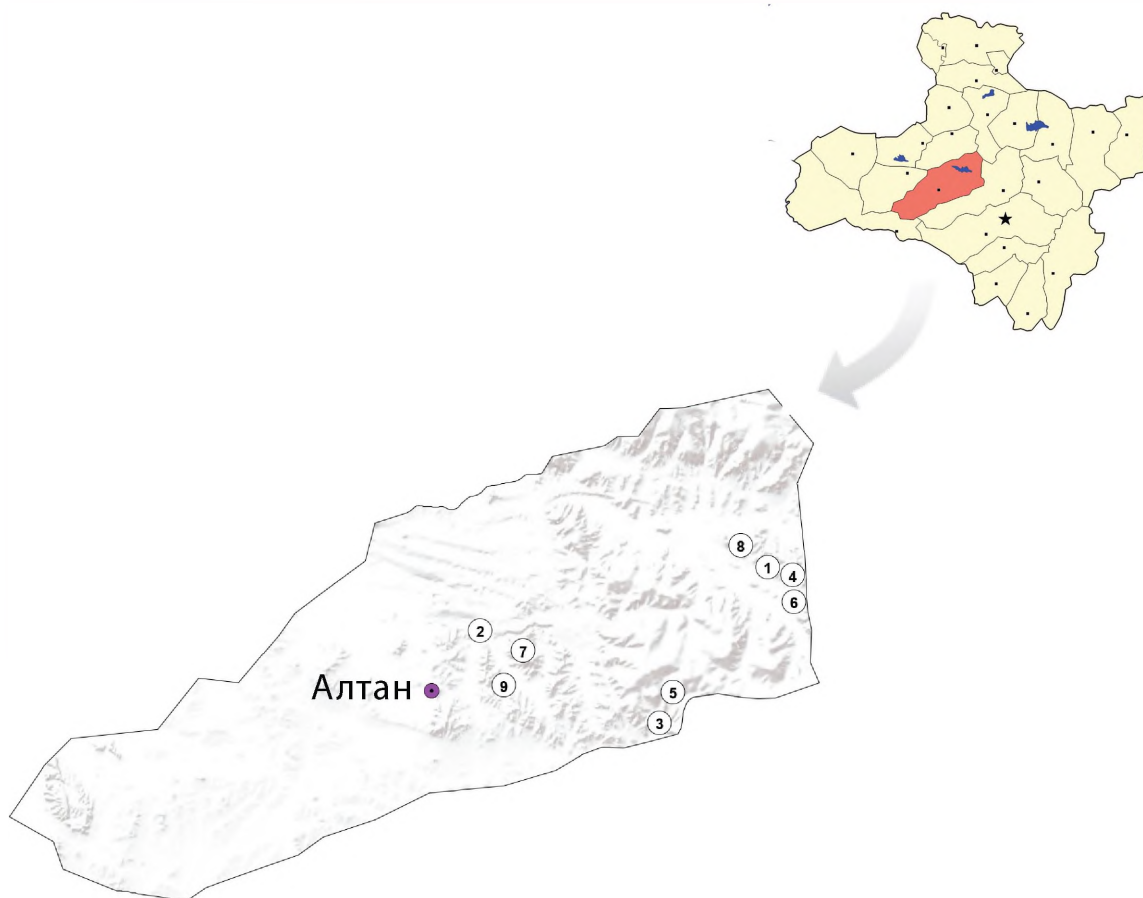
Уртын чандманы хүн чулуун хөшөө

Уртын чандманы хүн чулуун хөшөө

ЭРДЭНЭХАЙРХАН СУМ

Эрдэнэхайрхан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан тайшир уулын Сэцэн сартуулын хошуунаас салгаж Чандмань-Өлзийт нэртэй байгуулжээ. 1952 онд Чандмань сумын 6, 7, 8, 9, 11, 12-р багууд, Завхан мандал сумын 8-р багаар Эрдэнэхайрхан сумыг байгуулжээ. Тус сум 2013 оны байдлаар 4.2 мянган га газар нутагтай, 1.5 мянган хүн амтай, 146.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Алтан суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 90 гаруй км зайтай оршдог.

1. Ар сайрын хиргисүүр
2. Бага хөлийн хадны зураг, хиргисүүр
3. Барзангийн хиргисүүр
4. Гүнгийн арын хүн чулуун хөшөөд
5. Дунд согооны овооны булш, хиргисүүр
6. Их бэлчирийн хүн чулуун хөшөө
7. Их бэрхийн хиргисүүр
8. Хар нуурын Тээгийн үзүүрийн тахилын онгон
9. Хар цагааны хадны зураг

1. Ар сайрын хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 52 км зайд Мөсөн багийн нутаг Ар сайр хэмээх газар дугуй хүрээтэй том хиргисүүр байна.

Ар сайрын хиргисүүр

3. Барзангийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 33 км зайд Мөсөн багийн нутаг Барзан хэмээх газар том жижиг хэмжээтэй бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Барзангийн хиргисүүр

2. Бага хөлийн хадны зураг, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 9 км зайд Алтан багийн нутаг Бага хөл хэмээх газар буга, янгир, чоно зэрэг ан амьтны болон тамга тэмдгийг дүрсэлсэн хадны зураг бий. Мөн тэнд байна дугуй, дөрвөлжин хүрээтэй цөөн хиргисүүр байна.

Бага хөлийн хадны зураг

4. Гүнгийн арын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 54 км зайд Мөсөн багийн нутаг Улаагчны хар нуурын эрэг дээр Гүнгийн Ар хэмээх газар 2 тахилийн онгон 2 хүн чулуун хөшөө бий.

Гүн харын хүн чулуун хөшөөд

5. Дунд согооны овооны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 34 км зайд Мөсөн багийн Дунд согооны овооны энгэрт бүлэг булш, хиргисүүр байна.

Бага хөлийн хиргисүүр

Дунд согооны овооны булш, хиргисүүр

6. Их бэлчирийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 54 км зайд Мөсөн багийн нутаг Их бэлчир хэмээх газар цагираг байгууламжын голд гартаа хүний нүүрний дүрслэл бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Их бэлчирийн хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Их бэлчирийн хүн чулуун хөшөө

7. Их бэрхийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 12 км зайд Алтан багийн нутаг Их бэрх хэмээх газар дугуй дараастай бүлэг хиргисүүр байна.

Их бэрхийн хиргисүүр (урдаас)

8. Хар нуурын Тээгийн үзүүрийн тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 46 км зайд Алтан багийн нутаг Хар нуурын эрэг Тээгийн үзүүр хэмээх газар зэл чулуутай тахилын онгон байна.

Хар нуурын тахилын онгон

9. Хар цагааны хадны зураг

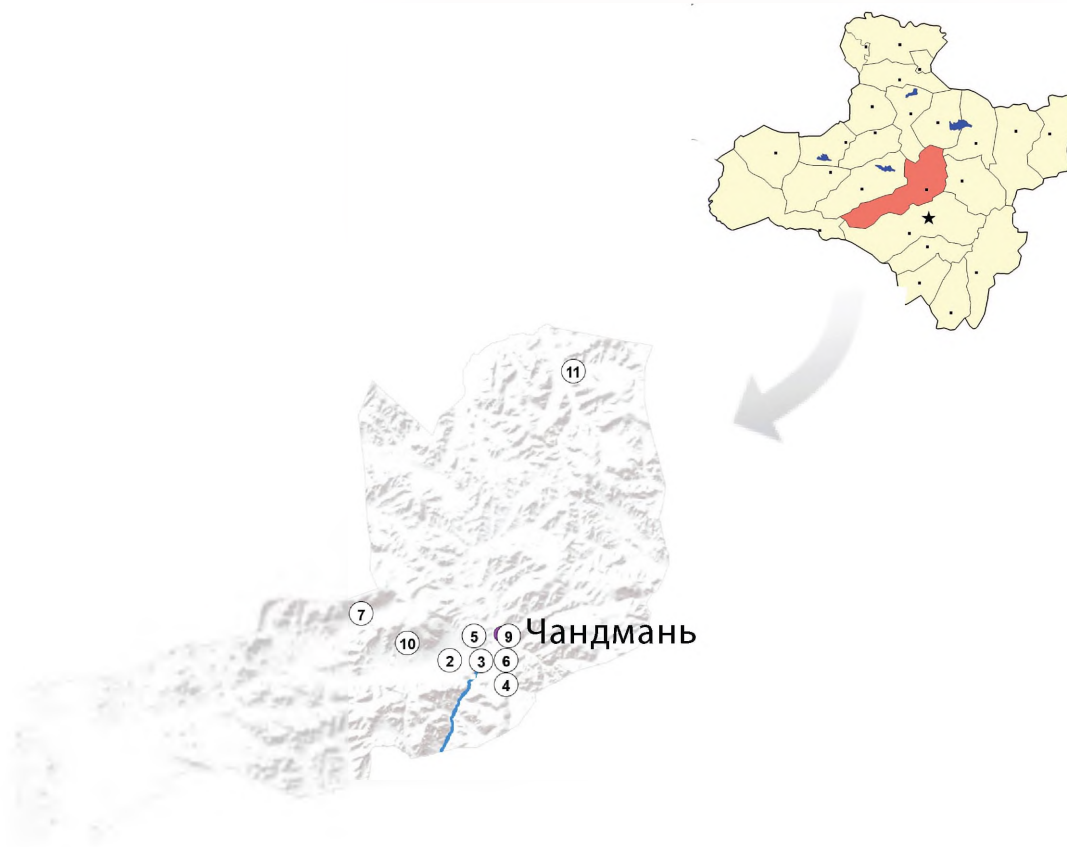
Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 20 км зайд Алтан багийн нутаг Хар цагаан хэмээх газар хадны янз бүрийн сэдэв, дүрслэлтэй хадны зураг байна.

Хар цагааны хадны зураг

ЯРУУ СУМ

Яруу сумыг 1959 онд Алдархаан, Чандмань-Өлзийт, Улаагчин сумдаас салган байгуулсан. Тус сум 2013 оны байдлаар 4.9 мянган га газар нутагтай, 2.0 мянган хүн амтай, 127.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Чандмань суурин нь аймгийн төвөөс хойш 40 орчим км зайтай оршдог.

1. Арслан толгойн хүн чулуун хөшөөд
2. Бага нуурын хөшөө чулуу
3. Босгын хүн чулуун хөшөө
4. Бумбатын адагийн хүн чулуун хөшөөд
5. Галтын адагийн буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөөд
6. Дайлуугийн арын хүн чулуу хөшөөд
7. Зүйлийн эхний хиргисүүр
8. Сумын төвийн дэргэдэх хүн чулуун хөшөө, хиргисүүр
9. Тэмээн сүүлийн голын буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө
10. Хар чулуутын гозгорын булш, хиргисүүр
11. Чандмань уулын булш, хиргисүүр

1. Арслан толгойн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс урд зүгт 2 км зайд Хэц улаан багийн нутаг Арслан толгойн шил хэмээх газар тахилын онгоны зүүн урд талд улаан боржин чулуугаар уралсан хүн чулуун хөшөө бий. Түүнээс баруун урагш 900 м зайд мөн цагаан боржин чулуугаар уралсан нэг хүн чулуун хөшөө тайлын онгоны хашлга дотор сум хэвтэж байна.

Арслан толгойн 1-р хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон

Арслан толгойн 2-р хүн чулуун хөшөө

2. Бага нуурын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 6 км зайд Хэц улаан багийн нутаг Бага нуур хэмээх газар жижиг чулуун хашлга бүхий 10 гаруй хөшөө чулуун байна.

Бага нуурын хөшөө чулуу (урдаас)

3. Босгын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 8 км зайд Хэц улаан багийн нутаг Босго хэмээх газар тахилын онгон болон хүн чулуун хөшөө бий. Үүнээс хойш 400 м зайд мөн нэг хүн чулуун хөшөө байна.

Босгын хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

4. Бумбатын адагийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс урд зүгт 4.5 км зайд Хэц улаан багийн нутаг Бумбатын адаг хэмээх газар хоорондоо 200-300 м зайд 4 хүн чулуун хөшөө байна.

Бумбатын адагийн хүн чулуун хөшөө

Галтын адагийн хүн чулуун хөшөөд

5. Галтын адагийн буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 7 км зайд Зүйл багийн нутаг Галтын адаг хэмээх газар нэг буган хөшөө бий. Мөн тэр орчимд тахилын онгон бүхий хоёр хүн чулуун хөшөөд байна.

Галтын адагийн хүн чулуун хөшөөд

Галтын адагийн буган чулуун хөшөө

6. Дайлуугийн адагийн хүн чулуу хөшөөд

Сумын төвөөс урд зүгт 3 км зайд Хэц улаан багийн нутаг Дайлуугийн адаг хэмээх газар тахилын онгон бүхий хоёр бүтэн, нэг хугархай уран нарийн хийцтэй хүн чулуун хөшөөд бий.

Дайлуугийн адагийн хүн чулуун хөшөөд

Дайлуугийн адагийн хүн чулуун хөшөөд

7. Зүйлийн эхний хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 25 км зайд Зүйл багийн нутаг Зүйлийн их хэмээх газар дугуй хүрээтэй том хиргисүүр байна.

Зүйлийн эхний хиргисүүр

8. Сумын төвийн дэргэдэх хүн чулуун хөшөө, хиргисүүр

Сумын төвийн хойно дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр болон цөөн булш, хүний нүүрний дүрслэл бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Сумын төвийн дэргэдэх хиргисүүр

Сумын төвийн дэргэдэх хүн чулуун хөшөө

9. Тэмээн сүүлийн голын буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 2 км зайд Чандмань багийн нутаг Тэмээн сүүлийн голын нэг буган чулуун хөшөө байна. Мөн тэр орчимд тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө байна.

Тэмээн сүүлийн голын хүн чулуун хөшөө

Тэмээн сүүлийн голын буган чулуун хөшөө

10. Хар чулуутын гозгорын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 18 км зайд Зүйл багийн нутаг Хар чулуутын гозгор хэмээх газар дөрвөлжин хүрээтэй, хиргисүүр болон дөрвөн буландаа хөшөө чулуутай бүлэг булш байна

Хар чулуутын голын булш, хиргисүүр

11. Чандмань уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 44 км зайд Өргөн багийн нутаг Чандмань уулын бэлээр дөрвөн буландаа хөшөө чулуутай дөрвөлжин болон дугуй дараастай бүлэг булш байна.

Чандмань уулын булш, хиргисүүр

Чандмань уулын булш, хиргисүүр

Завхан аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Алдархаан сум

1. Бор толгой хиргисүүр
2. Донойн хөндийн хиргисүүр
3. Жигэстэй амны хиргисүүр
4. Жигэстэй хөшөө чулууд
5. Загастайн давааны хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон
6. Мандаат уулын хиргисүүр
7. Мөнгөт хясааны дурсгал
8. Нарийний амны хөшөө чулуу
9. Ногоон толгойн тахилын онгон, хөшөө чулуу
10. Халзан бүргэдтэй уулын хиргисүүр
11. Хөөрөгийн амны байшинтын булш, хиргисүүр
12. Хөөрөгийн амны булш
13. Хөх толгойн хүн чулуун хөшөө
14. Хөшөөтийн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
15. Хөшөөтийн үзүүрийн булш, хиргисүүр
16. Хужир толгойн тахилын онгон
17. Цувираагийн ялаатын хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон
18. Ширээгийн өвөрийн төвд бичээс
19. Ямаат уулын хиргисүүр
20. Яруугийн хүрээний туурь

Асгат сум

1. Дуут хадны зураг
2. Салхитын хадны зураг
3. Сант толгойн булш, хиргисүүр
4. Харгантын дөрөлжийн хиргисүүр
5. Хөх хадны зураг

Баян тэс сум

1. Баян хөндийн дөрөлжийн хиргисүүр
2. Буга согоотын амны хиргисүүр
3. Бужирын хийдийн туурь
4. Дүнгэгийн булш, хиргисүүр
5. Дээд харгантын хиргисүүр
6. Зайгал голын хиргисүүр
7. Их Жаргалантын булш, хиргисүүр
8. Могой хүрээний туурь
9. Улаан үзүүрийн хиргисүүр
10. Хачигийн булш, хиргисүүр
11. Хачигийн хийдийн туурь
12. Хөх хошууны булангийн тахилын онгон
13. Хужир толгойн буган чулуун хөшөө, тахилын онгон
14. Хужир толгойн булш, хиргисүүр
15. Хүрээний талын тахилын онгон
16. Хүрээний талын хүн чулуун хөшөө
17. Хүүшийн булш, хиргисүүр
18. Цагаан голын хүн чулуун хөшөө
19. Шивээтийн дэнжийн хиргисүүр

Баянхайрхан

1. Адуун чулууны хөшөө чулуу
2. Алтан булагийн хүн чулуун хөшөө
3. Агитын өврийн буган чулуун хөшөө
4. Асгат тахилын онгон
5. Баян тохойн хүн чулуун хөшөө
6. Дунд улаан булагийн хүн чулуун хөшөө
7. Замын довол хүн чулуун хөшөө
8. Мод толгойн шилийн булш, хиргисүүр
9. Навтгар боомын хиргисүүр
10. Наран Баян хайрханы хийдийн туурь байна.
11. Нарангийн өврийн тахилын онгон
12. Овоотын хиргисүүр
13. Урт булагийн дөрөлжийн хүн чулуун хөшөө
14. Хавтгай булаг хөшөө чулуутай тахилын онгон
15. Хавчиг улааны булш, хиргисүүр
16. Хөшөөтийн чулуун байгууламж
17. Хужиртын хиргисүүр
18. Цагаан нуурын тахилын онгон

Завханмандал сум

1. Дунд эмгэний хиргисүүр
2. Чандмань толгойн хүн чулуун хөшөө
3. Таван ламын толгойн хиргисүүр
4. Эмгэн хэмээх хөшөө чулуу, хиргисүүр
5. Хүйтэн цохио хиргисүүр
6. Хүйтэн чулууний хүн чулуу хөшөө
7. Цомбой хар толгойн хадны зураг
8. Хар үзүүрийн булш, хиргисүүр
9. Олон индэртийн хадны зураг, тамга тэмдэгийн дурсгал

Идэр сум

1. Ар дугуйн маанийн үсэг
2. Ар дугуйтын Нүд булагийн буган чулуун хөшөөд
3. Дашпилжээлэн хийдийн туурь
4. Доод ногооны амны буган чулуун хөшөөд
5. Загастай багийн нутаг Доод модот толгойн Хамбын хүрээний туурь
6. Мухарын амны гэл хадны зураг
7. Наран мандалын дэнж Ялгуусан хутагтын хүрээний туурь
8. Номхоны хөндийн хиргисүүр
9. Төмөртийн голын мэргэн цохионы хадны зураг
10. Тунын бөөргийн хүн чулуун хөшөө
11. Хар усны шанаагийн хиргисүүр
12. Хүрэн хонхын булш, хиргисүүр

Их уул сум

1. Бумбатын амны булш, хиргисүүр
2. Цагаан сайрийн цагаан хонх хадны зураг
3. Цагаан сээрийн хүнхийн амны хөшөө чулуу
4. Цагаан сээрийн бэлчирийн булш, хиргисүүр
5. Баян ухаагийн Дашрабжаалан хийд
6. Овоот толгойн хүннү булш, хиргисүүр
7. Цэцүүхийн бэлчир тахилын онгон, мэлхий чулуу
8. Ороонгын хөх хадны хиргисүүр
9. Хүүшийн амны хүн чулуун хөшөө
10. Зулзагатын амны буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
11. Овголжын хүн чулуун хөшөө
12. Шивэртэйн булш, хиргисүүр
13. Зартын хүрээний туурь
14. Хөх хясааны буган чулуун хөшөө
15. Хөх хясааны хиргисүүр

Нөмрөг сум

1. Ангиртын хийдийн туурь
2. Байшинтын агуйн зосон зураг
3. Баян улааны булш, хиргисүүр
4. Бэрхийн өвөлжөөний хадны зураг
5. Өвөр шивэртэйн буган чулуун хөшөө
6. Сумын төвийн хиргисүүр
7. Сэрвэнгийн үзүүрийн булш, хиргисүүр
8. Талын толгойн хүн чулуун хөшөө
9. Элст аргалын хүн чулуун хөшөө
10. Ялаат нуурын буган чулуун хөшөө зүүн, хиргисүүр

Отгон сум

1. Алтан толгойн тахилын онгон
2. Бага нарийны амны хиргисүүр
3. Бадрал багийн Хөшөө нуур буган хөшөө
4. Баянбулагийн амны хиргисүүр
5. Бор бургасын амны хиргисүүр
6. Булагийн эхний тахилийн онгон
7. Буянт багийн төвийн хиргисүүр
8. Гэндэнпилийн дацан
9. Гялгарын амны буган хөшөө
10. Гялгарын амны тахилын онгон
11. Гялгарын амны хиргисүүр
12. Жаргалантын хиргисүүр
13. Их нарийний амны булш
14. Ихэрийн дөрөлжийн хиргисүүр
15. Модот булагийн хадны зураг, бурханы хөрөг
16. Нарангын амны хөшөө чулуутай тахилийн онгон
17. Нарийний амны хиргисүүр
18. Нарийний доод амны хиргисүүр
19. Өртөмтийн амны хиргисүүр
20. Сайханы амны хиргисүүр
21. Жаргалантын хиргисүүр
22. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
23. Сэнжит цохионий хиргисүүр
24. Ташуугийн бэлийн тахилын онгон
25. Ташуугийн бэлийн хиргисүүр
26. Түрэгийн амны буган чулуун хөшөө
27. Тээлийн амны булш
28. Улаан чулууны амны тахилын онгон
29. Халтарын хийдийн туурь
30. Хар согоотын хиргисүүр
31. Хар цохионы булангийн хиргисүүр
32. Хая нуурын тахилын байгууламж
33. Холбоо нуурын буган чулуун хөшөө
34. Хонголын амны хиргисүүр
35. Хөх богочны амны хиргисүүр
36. Хөшөөтийн Хөшөө буган хөшөө
37. Хужиртын адагийн буган хөшөөд
38. Хуягтын амны тахилын онгон

39. Цахлайт нуурын хойд дэнжийн тахилын онгон
40. Шар усны уулзварын буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
41. Шарилын амны хиргисүүр

Сантмаргац сум

1. Айраг нуурын хүн чулуун хөшөө
2. Айрагийн хөндийн буган хөшөө
3. Алаг толгой хөшөө чулуутай тахилын онгон
4. Ар цагдуулын тахилын онгон
5. Бага хонгилын монгол, төвд бичээс
6. Баян нуурын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
7. Баянголын хүн чулуун хөшөө;
8. Бөхийн өлийн зосон зураг
9. Буга согоотын Дуут хадны хадны зураг
10. Гацааны бичигт хатны хятад бичээс
11. Дөрвөлжингийн арын хүн чулуун хөшөө
12. Дунд булагийн арын хүн чулуун хөшөө
13. Дунд улааны дэнжийн хүн чулуун хөшөө
14. Дуутын өрийн хүн чулуун хөшөө
15. Зайдангийн арын хадны зураг
16. Зараагийн голын тахилын онгон
17. Их маргацын дөрөлжийн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу, тахилын онгон
18. Их хонгилын хүн чулуун хөшөө
19. Овоон дэлийн булш, хиргисүүр

Сонгино сум

1. Сонгино хайрхан уулын булш, хиргисүүр
2. Сонгино хайрхан уулын хадны зураг
3. Сэнжийн арын хүн чулуун хөшөө
4. Сэрвэнгийн өндөрийн тахилын онгон
5. Тариат голын ар, Бүст уулын чулуун байгууламж
6. Тариатын хүрээний туурь
7. Усны уулын булш, тахилын байгууламж
8. Хар ямаатын хүн чулуун хөшөө
9. Хотонгийн өвөр булш, хиргисүүр
10. Хөшөөтийн өврийн тахилын онгон
11. Хөшөөтийн хүн чулуун хөшөө
12. Хөшөөтийн эрэгийн тахилын онгон
13. Хун тайжийн суудалын хиргисүүр

Тосонцэнгэл сум

1. Ав далайн хүрээний туурь
2. Агьтын ам тахилын байгууламж
3. Агьтын ам тахилын онгон
4. Байшингийн хүрээний туурь
5. Баян улааны хиргисүүр
6. Бонтгоны бэлийн хиргисүүр
7. Дунд шумуултайн булш, хиргисүүр
8. Мөрөнгийн хиргисүүр
9. Өндөрийн өвөлжөө хадны зураг
10. Тээлийн амний хөшөө чулуутай тахилын онгон
11. Улаан хадны өвөлжөөний хадны зураг
12. Хужиртын өвөлжөө булш
13. Чаргатын амны буган чулуун, хөшөө хиргисүүр
14. Шумуултайн Дааган дэлийн хиргисүүр, хадны зураг
15. Шумуултайн хүрээний туурь

Түдэвтэй сум

1. Аргалант багийн Голын эхийн
2. Аргалантын хийдийн туурь
3. Гозгорын дэнжийн булш, хиргисүүр
4. Голын эхийн хүн чулуун хөшөө, хиргисүүр
5. Их улааны дөрөлжийн хиргисүүр
6. Салхит хужиртын хиргисүүр
7. Сантын хүн чулуун хөшөө
8. Улаан толгойн хиргисүүр
9. Урианхай булагийн хүн чулуун хөшөөд
10. Хар чулуу хадны зураг
11. Хөндлөнгийн хүн чулуун хөшөө
12. Хөшөөтийн булш, тахилын байгууламж
13. Хунхуйн хүн чулуун хөшөө
14. Ялаатын дөрөлжийн хөшөө чулуу
15. Янгирт цохионы хадны зураг

Тэлмэн сум

1. Даян бүүвэй баатар хэмээх хүн чулуун хөшөө
2. Дунд шургахын Хаалга хадны зураг
3. Дээд хавчигийн булш, хиргисүүр
4. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө
5. Улаан үзүүрийн буган чулуун хөшөө
6. Улаан хадны хүрээний туурь
7. Хөх тээвийн хүн чулуун хөшөө

8. Хүрээний шовхын чулуун байгууламж
9. Хясаагийн булш, хиргисүүр
10. Цагаан толгойн хөшөө чулуу
11. Шовхийн хүрээний туурь
12. Ягаан цохионы булш, хиргисүүр

Тэс сум

1. Аргалантын ухаагийн булш, хиргисүүр
2. Балбар хайрханы булш, хиргисүүр
3. Барчигарын хадны зураг
4. Бичигтийн ухаагийн хадны зураг
5. Бэрхийн ар ширэгтэйн булш, хиргисүүр
6. Гандангийн тохойн хийдийн туурь
7. Голын хөндлөнгийн өврийн хадны зураг, хиргисүүр
8. Дөрийн дөрөлжийн булш, хиргисүүр
9. Дэрэстийн сүмийн туурь
10. Заяагийн Өвөр хүүшийн хиргисүүр
11. Заяагийн үзүүрийн булш, хиргисүүр
12. Зур хайрханы өврийн Амбаны гэрийн буйрь
13. Зүрийн овооны руни бичээс
14. Их бэрхийн ар уулын арын хадны зосон зураг
15. Их уул арын тахилын онгон
16. Нартын өвөлжөөний хадны зураг
17. Овгорын хадны зураг, хиргисүүр
18. Суман хадны булш
19. Талын толгой хадны зураг, булш, хиргисүүр
20. Улаан гацааны дөрөлжийн булш, тахилын онгон
21. Урд Хуулагийн Цацтай агуй, хиргисүүр
22. Урд хушуу буган чулуун хөшөө, хиргисүүр, тахилын онгон
23. Халбангийн арын их амны хиргисүүр, хөшөө чулуу
24. Хар ус, Бурхантын өврийн төвд бичээс
25. Хиргисүүрийн ам буган буган хөшөө, хиргисүүр
26. Хөндлөнгийн арын хиргисүүр, тахилын байгууламж
27. Хөшгийн арын хиргисүүр
28. Шавар дохойн буган чулуун хөшөө

Улиастай

1. Жинст толгойн бичээс
2. Музейн урд байрлах хүн чулуун хөшөө,
3. Сангийн хэрмийн дээд үзүүрийн булш
4. Сангийн хэрэм
5. Сангийн хэрэмийн пайз
6. Цанын баазын энгэрийн хиргисүүр

Ургамал

1. Баян уулын хүннү булш, тахилын онгон
2. Бага цохио хиргисүүр
3. Майхан улаан хадны зураг
4. Холбоогийн хадны зураг
5. Бага нартын хадны зураг
6. Улаан толгойн хадны зураг
7. Бага хайрхан хадны зураг, булш, хиргисүүр
8. Ар дингийн хүн чулуун хөшөө
9. Хүнгүйн хүн чулуун хөшөө
10. Хүнгүй голын хиргисүүр
11. Хулжийн голын хөвөөний булш, тахилын байгууламж
12. Чулуут толгойн ар шилийн хадны зураг
13. Нуур зөөхийн хиргисүүр, маанын үсэг

Цагаан хайрхан сум

1. Агитийн хүрээний туурь
2. Ар цуурайн эртний хотын туурь
3. Дуутын хүрээний туурь
4. Поврон хэмээх дурсгал
5. Хөөрөгийн амны тахилын онгон
6. Цагаан булагийн амны хиргисүүр
7. Цайны гүдгэрийн хадны зураг
8. Цахарын амны хүрээний туурь
9. Шар хадны маанын үсэг
10. Ширээгийн голын буган чулуун хөшөө
11. Шороотын их улааны хиргисүүр

Цагаан чулуут сум

1. Ар дэлгэрийн амны хүн чулуу
2. Бурхантын ёроол хадны зураг
3. Гүүтийн улаан дээд үзүүр хиргисүүр
4. Дугантын хиргисүүр
5. Жинст тахилийн онгон
6. Зүүн арц уулын дээд үзүүрт хиргисүүр
7. Их булагийн буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
8. Их булагийн тахилийн онгон, булш
9. Өндөр цохио хиргисүүр

10. Уньтийн ам хиргисүүр
11. Халзангийн хиргисүүр, тахилын байгууламж
12. Халзангын амны хүн чулуун хөшөөд
13. Хяларын өвөлжөө хадны зураг
14. Шарга морьтын өвөлжөөний хадны зураг

Цэцэн уул сум

1. Дэлгэрлэнгийн булш, хиргисүүр
2. Ширээ чулууны үзүүрийн хиргисүүр
3. Духын сайрын булш, хиргисүүр
4. Тэмээний чулуу хиргисүүр
5. Улаан энгэрийн өврийн хиргисүүр
6. Овоотын дөрвөлжийн булш, хиргисүүр
7. Байтасын хүн чулуун хөшөө
8. Мод толгойн өврийн хиргисүүр
9. Шотойн өврийн хиргисүүр
10. Галуутай ихийн хиргисүүр
11. Галуутын хүн чулуун хөшөөд
12. Рашаан дэнжийн хиргисүүр буган хөшөө
13. Рашаан дэнжийн хүн чулуун хөшөө
14. Хар үзүүрийн булш, хиргисүүр
15. Янжу шасарын шилийн хүн чулуун хөшөө

Шилүүстэй сум

1. Баруун ухаагийн өвөр хиргисүүр
2. Бор ботгогын хиргисүүр
3. Дааган дэлийн буган хөшөөд
4. Дөрвөлжин уулын хадны зураг
5. Их мянганы өвөрийн Ном буянт хэмээх суварга
6. Маантийн ам хиргисүүр
7. Мандалт уулын баруун талын хөшөө чулуу
8. Нарованчин хийдийн туурь
9. Өргөн Ширэгийн хүрээний туурь
10. Өртөмтийн хиргисүүр
11. Сумын төвийн зүүн талын хиргисүүр
12. Талын амны зэл чулуу
13. Уртын чандмань хүн чулуун хөшөө
14. Ухаагийн өвөрийн булш

Эрдэнэхайрхан сум

1. Ар сайр тахилын онгон, хиргисүүр

2. Бага хөлийн хадны зураг
3. Бараа хадгалдагийн өвөр булш, хиргисүүр
4. Барзангийн булш, хиргисүүр
5. Бэрхийн хиргисүүр
6. Гүнгийн Арын хиргисүүр, хүн чулуун хөшөө
7. Гүнгийн үзүүрийн хиргисүүр, хөшөө чулуун
8. Дааган дэлийн хөшөө чулуу
9. Дунд согооны овооны энгэрт хиргисүүр
10. Дунд улааны хаяа хиргисүүр
11. Их бэлчирийн хүн чулуун хөшөө
12. Их бэрхийн хиргисүүр
13. Их хөлийн өвөр буган хөшөө, хүн чулуун хөшөө
14. Мөсөнгийн адагийн хиргисүүр
15. Тосонгын амны адаг тахилын онгон
16. Урд улааны хаяагийн хиргисүүр
17. Хадатын хиргисүүр
18. Хар нуурын Тээгийн үзүүр хиргисүүр, тахилын онгон
19. Хаяа худагийн дөрөлжийн хиргисүүр
20. Хөшөөтийн хөшөө чулуу

Яруу сум

1. Арслан толгойнт хүн чулуун хөшөө
2. Бага нуурын хөшөө чулуу
3. Босгийн хүн чулуун хөшөөд
4. Бумбатын адагийн хүн чулуун хөшөөд
5. Галтын адагийн буган чулуун, хөшөө чулуун хүн хөшөө
6. Далиугийн адагийн хүн чулуун хөшөөд
7. Зүйлийн эхийн хиргисүүр
8. Өртөөнтийн хүн чулуун хөшөө
9. Сумын төвийн хүн чулуу хөшөө, булш, хиргисүүр
10. Тахьдаг овооны шилийн булш, хиргисүүр
11. Тэмээн сүүлийн голын буган чулуун, хөшөө, хүн чулуун хөшөө
12. Хар чулуутын гозгорын булш, хиргисүүр
13. Хөшөөтийн адагийн тахилын онгон
14. Хөшөөтийн амны хөшөө чулуу
15. Хүйс хайрхан булш, хиргисүүр
16. Хэц улааны булш, хиргисүүр
17. Чандмань уулийн булш
18. Элстийн үзүүрийн булш

Товчилсон үгийн тайлал

АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУСЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, Спортын Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
МХЗЭ	Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэл
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НШУС	Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
ССАЖЯ	Соёл, Спорт, Аялал Жуулчлалын Яам
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЭСЯ	Элчин Сайдын Яам
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Анхсанаа Г. Новые находки петроглифов и тамгов в Северо-Западной Монголии (Завхан аймак) // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. [Вып. 5] Материалы V Междунар. науч. конф., Кызыл, 15-19 сент. 2014 г. Ч. I. Кызыл., 2014

Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. УБ., 2005

Баяр Д. Мөнгөт хясаанд мөнхөрсөн баатар эрийн дурсгал. Засгийн Газрын Мэдээ 1996. №201

Баяр Д. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс Завхан аймагт ажиллуулсан шинжилгээний ангийн тайлан. Довдойн Баяр. Монголын дундад зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхтгэл. II боть (1992-2003). УБ., 2013

Вяткина К.В. Археологические памятники в Монгольской Народной Республике. // Советская этнография. 1959. № 1

Дорж Д., Новгородова Э.А. Петроглифы Монголии. УБ. 1975

Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. // Материалы и исследования по археологии Сибири. № 24. Т. 1. М., 1952

Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999

Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. УБ., 2009

Очир А., Эрдэнэбаатар Д. Цэцүүхийн бичээс // Studia Archaeologica. Tom.XIX. Fasc.10. УБ., 1999

Позднеев А.М. Монголия и монголы. Результаты поездки в Монголию, исполненной в 1892—1893 гг. Т. 1. Дневник и маршрут 1892 г. Санкт - Петербург, (Тип. Имп. акад. Наук) 1896—1898. стр. 217-236.

Потанин Г. Н. Путешествия по Монголии [Науч. ред., вступ. ст. и коммент. акад. В. А. Обручева]. М., 1948.

Пүрэвдорж Г., Ууганбат Э. Идэр голын сав нутгаас олдсон зарим хөшөөдийн тухай. // Түүхийн товчоон. Tom.V, Fasc. 21, УБ., 2010

Пэрлээ Х. Монгол ард улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. УБ., 1961

Санжмятав Т. Монголын хадны зураг. УБ., 1999

Соёлын өвийн эрсдэлийн атлас (Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал, Соёлын биет бус өв). УБ., 2017

Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1977) Нэмж засварласан II дахь хэвлэл. УБ., 1998.

Сэр-Оджав Н. 1957 онд явуулсан эртний судлалын хайгуулийн тухай. ШУТ. 1958 № 5-6.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хамгаалах, сэргээн засварлах үндэсний хөтөлбөр (товхимол). УБ., 1998

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр (товхимол). УБ., 2007.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын лавлах. Эмхэтгэсэн: Г.Энхбат, Г.Анхсанаа. УБ., 2017

Цогбаяр М. Завхан аймгийн Тэс сумын нутаг дахь түүх-соёлын зарим дурсгалын тухайд. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom. VIII, Fasc. 11, УБ., 2008

Цэвээндорж Д. Монголын эртний урлагийн түүх. УБ., 1999

Цэвээндорж Д., Гүнчинсүрэн Б., Гантулга Ж. Баян Айргийн хадны зургийн дүр, дүрслэл нар // Studia Archaeologica. Tom.VII, Fasc. 3, УБ., 2007

Grano J.G. Archdologische Beobachtungen von meiner Reise in Sudsibirien der Nordwestmongolei im Jahre 1909. JSFO, Helsingfors, 1910

